

Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka

DECEMBAR 2019. – HISTORIJSKI MUZEJ BiH, SARAJEVO

Mak Dizdar
FONDACIJA MAK DIZDAR

BHRI
BOSNIA AND HERZEGOVINA
RESILIENCE INITIATIVE

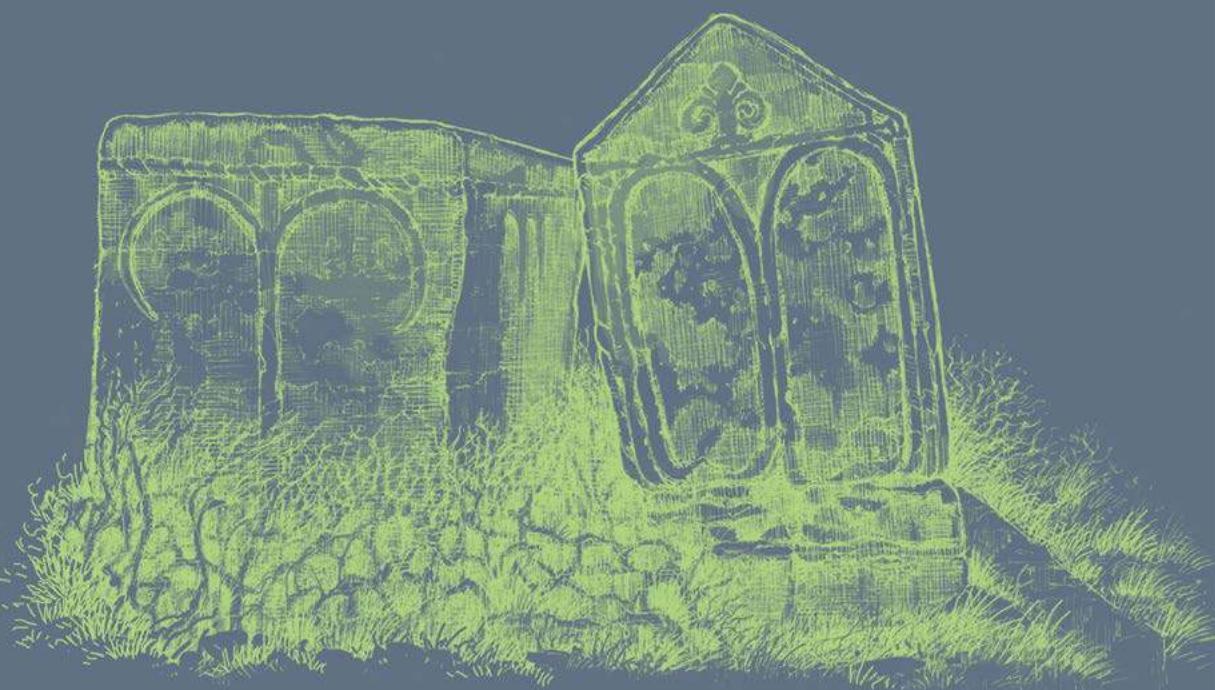
 USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

 IOM
UN MIGRATION

U sklopu projekta Fondacije Mak Dizdar *U kamenu uklesano*, 14. decembra 2019. godine u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu održan je *Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka*. Cilj foruma bio je poticanje razgovora i razmjene mišljenja o stećima, srednjovjekovnim spomenicima uvrštenim u UNESCO-vu listu svjetske baštine, te nudeњe rješenja i predstavljanje najboljih praksi za brigu o njima. Na forum su pozvani predstavnici akademske zajednice, bosanskohercegovačkih i međunarodnih institucija, te nevladinog sektora koji se u svom radu dotiču i stećaka kao naučno nedovoljno istraženih spomenika kulture, gotovo potpuno nezaštićene kulturne baštine, te društveno i ekonomski nedovoljno iskorištenih kulturnih pejzaža. U ovom Zborniku predstavljeni su radovi koji su nastali na temelju izlaganja i diskusija održanih u sklopu foruma.

Projekat se realizuje zahvaljujući podršci programa Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative (BHRI), koji sprovodi Međunarodna organizacija za migracije (IOM), uz finansijsku podršku Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID).

Sadržaj

<u>U kamenu uklesano</u>	3
GORČIN DIZDAR — Fondacija Mak Dizdar	
<u>Osvrt na preventivnu konzervaciju stećaka u bosanskohercegovačkim pravno obligatornim i strateškim dokumentima</u>	9
AIDA BIČAKČIĆ — Savjetnica za historiju umjetnosti	
<u>Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije</u>	15
TATJANA MIĆEVIĆ — ĐURIĆ — Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine	
<u>Nekropole Zapadne Hercegovine: Stupanj ugroženosti i smjernice za njihovu zaštitu</u>	21
EDITA VUČIĆ — Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru	
<u>Bosanskohercegovački nadgrobni spomenici: stećci</u>	29
MAJA POPOVAC, BORIS TRAPARA — Džemal Bijedić University of Mostar, INALCO – Sorbonne Paris Cité University	
<u>Nasljeđe Srednjeg vijeka u kontekstu razvoja turizma u Bosni i Hercegovini: pregled i preporuke</u>	39
RUBA VELAGIĆ — Organizacija za razvoj turizma i zaštitu nasljeđa „OstajteOvdje!“	
<u>Nužnost(i) u postupcima sprovođenja analiza likovnih i ikonografskih vrijednosti stećaka u njihovoј parcijalnoj i cjelovitoj re/valorizaciji</u>	47
EMA MAZRAK — Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo	
<u>Stećci u okolini Kalesije</u>	51
AHMED HUREMOVIĆ — Volonter	
<u>Platforma nekropolab.ba: podrška inicijativi popisa stećaka i nekropola u BiH i šire</u>	55
LATIFA IMAMOVIĆ — Klika d.o.o.	

U kamenu uklesano

GORČIN DIZDAR

Fondacija Mak Dizdar

Početkom 2019. godine, Fondacija *Mak Dizdar* inicirala je projekt *U kamenu uklesano*, čiji cilj jeste povezivanje mladih u Bosni i Hercegovini kroz zajednički rad na proučavanju, zaštiti i promociji stećaka, srednjovjekovnih monolitnih nadgrobnih spomenika karakterističnih za gotovo cijelokupan teritorij Bosne i Hercegovine. Iako su brojne nekropole stećaka proglašene Nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine, a 20 bosanskohercegovačkih nekropola je uvršteno i u UNESCO-vu Listu svjetske baštine, najveći dio lokaliteta je u veoma lošem stanju, te lokalno stanovništvo najčešće ne poznaje vrijedno kulturno-historijsko naslijeđe koje se nalazi u njihovoј blizini. U želji da doprinese edukaciji i aktivaciji mladih u Bosni i Hercegovini, te ujedno podrži nastojanja da stećci budu adekvatno zaštićeni, Fondacija *Mak Dizdar* odlučila se najprije fokusirati na mapiranje, čišćenje i kulturno-turističko obilježavanje stećaka. Vrijednost ovih aktivnosti prepozna la je Inicijativa BHRI (Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative), koju implementira Međunarodna organizacija za migracije (IOM) i finansira USAID.

Sl.1. Vizualni identitet

Početak projekta „U kamenu uklesano“: seminar za učesnike u Stocu

U saradnji s BHRI-om, odlučeno je da se prva faza projekta fokusira na pet općina/gradova u Bosni i Hercegovini: Foča, Trebinje, Travnik, Stolac i Posušje. Početkom marta 2019. godine, učesnici projekta iz ovih pet općina okupili su se u Stocu radi upoznavanja

s cijevima i metodologijom projekta. Volontere Josipa Vranjkovića, Luku Malenica, Luku Ramljaka, Lazara Serajića, Zorana Ristivojevića, Stefana Vukovića, Josipu Mardošević, Gabrijelu Čorić, Renatu Čale, Silviju Slišković, Adnu Elezović, Zoricu Gajeta, Maju Tolić, Azru Hadžiomerović, Iman Maslić, Biljanu Topić, Armanu Halilović, Nefu Elezović, Seada Muslimovića i Stefana Vukovića predvodili su lokalni koordinatori projekta Aleksandar Vidojević (Foča), Božo Morić (Trebinje), Fatima Maslić (Travnik), Hamza Elezović (Stolac) i Jasmina Petrić (Posušje). Pored izlaganja rukovodioca projekta Gorčina Dizdara ispred Fondacije *Mak Dizdar*, učesnici projekta prisustvovali su i radionicama Aide Bucalović iz Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, fotografa Ivana Kelave, arheologinje Edite Vučić sa Sveučilišta u Mostaru, te historičara i aktiviste Darela Kapetanovića. Na ovaj način, učesnici su se upoznali s osnovnim metodama zaštite kulturnog naslijeđa, principima dokumentarne fotografije, arheološkim pristupima proučavanju stećaka, te idejom historiografske multiperspektivnosti. S obzirom na postojanje različitih historiografskih teorija o porijeklu stećaka, te dominacijom nacionalnih i nacionalističkih perspektiva u lokalnom obrazovanju, posebna pažnja posvećena je prenošenju osnovnih, naučno utvrđenih činjenica o stećcima, dok su radionice bile fokusirane na razumijevanje stećaka kao kulturno-historijskih spomenika ugroženih savremenim odnosom prema njima. Opremljeni novim saznanjima, učesnici projekta dobili su projektne zadatke koje će ispunjavati tokom idućih mjeseci.

sl.2. Projektni tim na nekropoli Boljuni kod Stoca

Lokalne aktivnosti: mapiranje, čišćenje i signalizacija nekropola

U periodu od aprila do augusta 2019. godine, lokalni projektni timovi provodili su aktivnosti na mapiranju lokalnih nekropola, te su na ovaj način prikupljeni podaci o nekropolama Ninkovići, Mramor, Zubovići (Foča), Tribistovo, Grudine, Podi, Slavić, Dupovci, Kadim,

Gradac, Brigovi, Ričina, Crkva blažene Djevice Marije (Posušje), Krstina, Gorica, Kanjon Radimlje, Radan krst, Deminov krst, Gradina, Boljuni (Stolac), Didaci, Mramorje, Salkice, Bašak (Travnik), Police, Mesari, Grančarevo, Crkvina, Zasad (Trebinje). Pored fotografiranja i bilježenja GPS koordinata i osnovnih informacija o nekropolama, projektni timovi su s lokalnim stanovništvom razgovarali o stećima, te posebno zanimljive detalje snimali ili bilježili. Svi projektni rezultati predstavljeni su na stranici www.stecakmap.info, te su dodatno promovirani putem društvenih mreža. Nakon iskustva stečenog tokom mapiranja lokalnih nekropola, projektni timovi organizirali su čišćenja jedna nekropole u svojim lokalnim zajednicama. Konačno, na temelju prikupljenih podataka napravljene su namjenske info table sa osnovnim informacijama o stećima i lokalnim nekropolama, koje su postavljene u lokalnim muzejima ili na drugim gradskim lokacijama.

Sl.3. Info tabla

Dokumentarni film „U kamenu uklesano“ i izložba u Sarajevu

U sklopu projekta *U kamenu uklesano*, u produkciji udruženja *Futura* snimljen je i istoimeni dokumentarni film, koji pored samog projekta govori i o tematici stećaka uopće, uključujući osvrte običnih građana, ali i stručnjaka poput lingvistice dr. Lejle Nakaš, arheologinje dr. Edite Vučić i arheologa Edina Bujaka, historičarke umjetnosti dr. Eme Mazrak i arhitektice dr. Maje Popovac. Dokumentarni film prvi put je javnosti predstavljen 30. augusta 2019. godine u Historijskom muzeju, a od tada je dostupan i na projektnoj stranici stecakmap.info. Ovom prilikom izložen je i izbor najljepših fotografija nastalih u sklopu projekta, te su projektni rezultati predstavljeni i široj javnosti. Druženjem svih učesnika u Sarajevu oficijelno je završena prva faza projekta *U kamenu uklesano*.

Sl.4. Izložba u Historijskom muzeju BiH u Sarajevu

Nastavak aktivnosti: uključivanje volontera i turistička signalizacija

S obzirom na velik interes koji je prva faza projekta *U kamenu uklesano* izazvala širom Bosne i Hercegovine, odlučeno je da u drugoj fazi bude objavljen javni poziv na saradnju na prikupljanju podataka o lokalnim nekropolama. U prva tri mjeseca nakon objave poziva, šest volontera poslalo nam je informacije o 20 nekropola. Uz podatke koje su prikupili članovi projektnih timova, ukupan broj registriranih nekropola u trenutku pisanja ovog teksta iznosi 66, a one se prostiru na teritorijama 21 općine (19 u Bosni i Hercegovini, jedna u Hrvatskoj i jedna u Crnoj Gori). Na ovaj način, projekt *U kamenu uklesano* započeo je dug put prema cilju popisivanja svih stećaka u Bosni i Hercegovini i regionu, što će biti moguće samo uz saradnju lokalnih volontera. Osim nastavka aktivnosti na popisivanju nekropola, u ovoj fazi projekta pokrenute su pripreme oko postavljanja turističkih putokaza prema nekropolama obuhvaćenim projektom aktivnostima u prvoj fazi. Do kraja februara 2020. godine, planirano je postavljanje putokaza prema epitafu popa Bogčina (Trebinje), te nekropolama Mramor (Foča), Boljuni (Stolac), Vir (Posušje) i Didaci (Travnik).

Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka

Sredinom decembra 2019. godine, u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu održan je prvi Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka. Cilj foruma bio je poticanje razgovora i razmjene mišljenja o stećcima, te nuđenje rješenja i predstavljanje najboljih prakse za brigu o njima. Na forum su pozvani predstavnici akademске zajednice, bosanskohercegovačkih i međunarodnih institucija, te nevladinog sektora koji se u svom radu dotiču i stećaka, kao naučno nedovoljno istraženih spomenika kulture, gotovo potpuno nezaštićene kulturne baštine, te društveno i ekonomski nedovoljno iskorištenih kulturnal-

nih pejzaža. Pored rukovodioca projekta *U kamenu uklesano* Gorčina Dizdara, na forumu su učestvovali i Ema Mazrak (Akademija likovnih umjetnosti u Sarajevu), Tatjana Mičević Durić (Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine), Aida Bičakčić (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH), Ajla Sejfuli (Zavičajni muzej Travnik), Marina Stojanović (Turistička organizacija Foča), Edin Bujak (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), Elma Hašimbegović (Historijski muzej u Sarajevu) i Senad Šabović (Fondacija Stećak u Bosni i Hercegovini). Forumu je prisustvovalo i tridesetak zainteresiranih građana koji su učestvovali nizu interesantnih diskusija, a rezultat Foruma je i ova publikacija.

Sl.5. Forum u Historijskom muzeju BiH u Sarajevu

Promotivni materijali

Kao popratna aktivnost projekta *U kamenu uklesano*, proizведен je i niz promotivnih materijala. Najprije je, tokom prve faze projekta, ilustrator Adnan Mahinić napravio digitalne crteže najljepših registriranih lokaliteta stećaka, te su oni iskorišteni kao ilustracije info-tabli i knjižice razglednica stećaka, koja sadrži i fotografije nastale u procesu popisa nekropola. U drugoj fazi projekta, dizajnerica Aleksandra Nina Knežević pripremila je niz ilustracija inspiriranih motivima na stećcima, koji su iskorišteni za proizvodnju cekera, majica, plakata i pernica. Promotivni materijali služe daljnoj popularizaciji projekta kao i teme stećaka uopće, te na taj način doprinose podizanju svijesti o značaju zaštite kulturnog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Nadalje, ovim putem tema stećaka i njihove ikonografije ostaje prisutna unutar savremene bosanskohercegovačke umjetnosti i tako nastavlja tradiciju koju su uspostavili velikani regionalne umjetnosti poput fotografa Toše Dabca ili grafičara Dževada Hoze.

Sl.6. Promo materijali

„U kamenu uklesano“: doprinos sistematskoj brizi o stećcima

Oko godinu dana nakon početka aktivnosti, projekt *U kamenu uklesano* može se pohvaliti impresivnim rezultatima: pored prvobitnog cilja povezivanja mladih u Bosni i Hercegovini, on je u značajnoj mjeri doprinio sistematskoj brzi o stećcima u Bosni i Hercegovini: informacije i fotografije o mnogim nekropolama dostupne su široj javnosti na stranici stecakmap.info, niz nekropola je očišćen od smeća i rastinja, u pet općina postavljene se info-table sa osnovnim informacijama o stećcima i lokalnim nekropolama, uskoro će biti postavljeni turistički putokazi prema pet nekropola širom Bosne i Hercegovine, po prvi put je održan događaj na kojem su stručnjaci različitih profila razgovarali o problematiki stećaka, proizvedena je paleta promotivnih materijala... U nedostatku sličnih aktivnosti u okviru nadležnih javnih institucija, projekt predstavlja model i putokaz za sveobuhvatnu strategiju zaštite i promocije stećaka, te uključivanja mladih u brigu oko vlastitog kulturnog naslijeđa. Tim okupljen oko projekta *U kamenu uklesano* s radošću očekuje nastavak aktivnosti u 2020. godini, te i ovim putem poziva sve zainteresirane građane i institucije da daju svoj doprinos u zajedničkom cilju zaštite stećaka, spomenika od ne samo lokalne i nacionalne, već i svjetske kulturno-historijske vrijednosti!

Osvrt na preventivnu konzervaciju stećaka u bosanskohercegovačkim pravno obligatornim i strateškim dokumentima

AIDA BIČAKČIĆ

Savjetnica za historiju umjetnosti

Kulturno naslijeđe je skupina resursa naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi, neovisno o vlasništvu, prepoznaju kao odraz i iskaz svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu evoluiranja. Ono podrazumijeva sve aspekte okoline nastale iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta u vremenu. Faro konvencija, Član 2, tačka a (Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, 2005, Vijeće Evrope).

Bosanskohercegovačka praksa zaštite kulturno-historijskog naslijeđa usmjerava se pravno obligatornim dokumentima kakve su odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika (u nastavku teksta Komisija) i strateškim dokumentima poput nominacijskih dosjea za upis dobara na UNESCO Listu svjetske baštine. Iako terminološka odrednica *preventivna konzervacija* u ovim dokumentima nije eksplicitno upotrebljena, principi i mjere preventivnog djelovanja na zaštiti kulturnih dobara koja se njima tretiraju jesu propisani i predviđeni. Mjere zaštite na kulturnom naslijeđu, u stručnoj terminologiji obuhvaćene zajedničkim nazivom *preventivna konzervacija* primjenjuju se u strategijama zaštite pokretnog i nepokretnog naslijeđa uopće. U bosanskohercegovačkoj zaštitarskoj zajednici *preventivna konzervacija* je uglavnom shvaćena kao tretman onih kulturnih dobara koja se čuvaju u muzejskim zbirkama ili historijskim zgradama.

U skladu s definicijom koju koristi *Internacionalni komitet muzeja – komitet za konzervaciju* (ICOM-CC) termin preventivna konzervacija odnosi se na mjere i aktivnosti usmjerene ka izbjegavanju i umanjenju rizika od propadanja ili potpunog gubitka kulturnog dobra. Ove mjere sprovode se u neposrednom okruženju jednog ili grupe predmeta koje se nastoji očuvati, bez obzira na njihovu starost ili stanje očuvanosti. Preventivna konzervacija podrazumijeva indirektno djelovanje – njenim postupcima se ne djeluje na materijal ili strukturu predmeta niti se njima mijenja njegova pojavnost. Primjeri preventivne konzervacije izdvojeni uz definiciju su odgovarajuće mjere i aktivnosti na registraciji (evidentiranju), čuvanju, rukovanju, pakovanju i transportu, bezbjednosti, upravljanje okruženjem (svjetlo, vlažnost, zagađenje i kontrola štetočina), planovi djelovanja u hitnim slučajevima – elementarne nepogode, ratna destrukcija, kontinuirano obrazovanje osoblja, podizanje svijesti kod javnosti, te usklađenost zakonskog okvira.¹

Pitanje preventivne konzervacije veoma je važno za zaštitu kulturnog naslijeđa, s toga su primjeri poduzetih aktivnosti, istraživanja, strategija predmetom brojnih konferenciјa i naučno-istraživačkih radova.² Izazovi preventivne konzervacije *in situ* su brojni i po-

1 Usp. <http://www.icom-cc.org/242/about/terminology-for-conservation/#.Xh8Gh8hKgdU>, 15.01.2020.

2 International Institute for Conservation (IIC), 27th Biennial Congress, Preventive Conservation: State of the Art, septembar 2018.

drazumijevaju većinu aktivnosti navedenih u ICOM-CC definiciji, ali u otvorenom prostoru gdje je štetne utjecaje znatno teže kontrolirati. Važnost prevencije u procesu očuvanja kulturnog naslijeđa naglašava se *Strategijom 21* (Evropsko kulturno naslijeđe - strategija za XXI stoljeće, Vijeća Europe) za čije je potrebe autor Sebastian Dobrusskin sačinio brošuru *Preventivna konzervacija kulturnog naslijeđa*. U brošuri se, kao jedan od preduvjeta za ostvarenje ciljeva postavljenih pred preventivno djelovanje u zaštiti naslijeđa, ističe sinergija specijalističkog znanja i obuke koja osigurava naučnu preciznost s jedne i relevantnih lokalnih znanja i iskustava s druge strane. Preplitanje stručnog i iskustvenog baš kao i angažiranost zajednice od izvanrednog su značaja za razvoj, sprovedbu i dugoročan uspjeh svake strategije preventivne konzervacije.³ Kod zaštite srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika stećaka treba imati na umu da ova kulturna dobra mogu biti nosioci vrijednosti historijskih i arheoloških područja, kulturnih pejzaža, graditeljskih cjelina ali i artefakti muzejskih zbirk i njihovih lapidarija⁴.

Trajnu zaštitu stećaka na tlu Bosne i Hercegovine pružaju odluke Komisije i upis na UNESCO *Listu svjetske baštine*. Oba navedena oblika zaštite predviđaju preventivno djelovanje u cilju trajnog očuvanja nekropola sa stećcima, najčešće identificiranih kao arheološka ili historijska područja. U mjerama zaštite važećih pravno obligatornih i strateških dokumenata, termin *preventivna konzervacija* nije eksplicitno upotrebljen. Preventivna konzervacija je implicirana kroz mjere zaštite u odlukama Komisije ali i dokumentaciji sačinjenoj za potrebe upisa nekropola sa stećcima na *Listu svjetske baštine* UNESCO-a.

Mjere zaštite u odlukama Komisije definiraju se po osnovu valorizacije lokaliteta – dakle identificiranih vrijednosti koje je potrebno očuvati i uočenih rizika, a u skladu sa odredbama iz konvencija. Ovdje se prevashodno misli na Valletta konvenciju, član 3 (European Convention for the Protection of the Archaeological Heritage, 1992, Vijeće Europe) i Venecijansku povelju, član 15 (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964, ICOMOS). Odredbe iz mjera zaštite u odlukama Komisije, te nominacijskog dosjea za upis nekropola sa stećcima na *Listu svjetske baštine* su osnov za razvoj složenijih strategija upravljanja i očuvanja stećaka (bez obzira na njihov kontekst).

Opće odredbe definirane mjerama zaštite u odlukama Komisije podrazumijevaju smjernice za očuvanje lokaliteta proglašenih nacionalnim spomenikom. Mjerama zaštite propisuju se dozvoljeni radovi i aktivnosti, te uvjeti pod kojim će se oni izvoditi. Među dozvoljenim radovima su konzervatorsko-restauratorski⁵ postupci uz pribavljene suglasnosti nadležnih entitetskih ministarstva (i nadzor službi za zaštitu kulturnog naslijeđa), te rado-

---

3 Usp. <https://rm.coe.int/strategy-21-preventive-conservation-of-cultural-heritage-in-less-than-/16807bfbb9>, 15.1.2020.

4 Muzejska djelatnost u svojim začecima s polovine 19. stoljeća njegovala je praksi prenošenja vrijednih predmeta, pa tako i stećaka sa njihovih *in situ* lokaliteta kako bi ih učinila dostupnijim publici ili očuvala uslijed iznimne ugroženosti (npr. industrijalizacija, klizišta). Danas je praksa prenošenja ovih artefakata napuštena. U suvremenoj bosanskohercegovačkoj praksi bilježimo slučajeve izmještanja stećaka iz jezera Perućac u neposrednu blizinu *in situ* lokacije, te sa područja sekundarne lokacije u Donjim Čevljancima u prostor parka prirode Bijambare - dakle otvoreni prostor identificiran analogijom.

5 (*Remedialna*) Konzervacija - sve aktivnosti primjenjene direktno na dobro ili grupu dobara u cilju zaustavljanja procesa propadanja ili ojačavanja njihove strukture. Ove aktivnosti se izvode samo onda kada je dobro u stanju krhkosti ili propadanja koje može rezultirati potpunim gubitkom u kratkom vremenskom periodu. Uz definiciju se navodi primjer uklanjanja trave koja niče iz mozaika što je problem koji je moguće usporediti sa uklanjanjem lišajeva ili mahovina sa stećaka. Restauracija – sve aktivnosti primjenjene direktno na pojedi-

vi tekućeg održavanja koji podrazumijevaju uklanjanje korova i žbunastog rastinja, izvođenje ograde ili iluminacije onda kada je zaključeno da je takva mjera potrebna – dakle svi oni radovi koji omogućavaju očuvanje, čitljivost i sagledavanje zaštićenog kulturnog dobra. Aktivnostima preventivne konzervacije odgovaraju i mjere zaštite koje predviđaju izradu planova prezentacije, sanacije i tekućeg održavanja nekropola.

S obzirom da arheološka istraživanja, osim kod primjene neinvazivnih metoda, predstavljaju rizik za očuvanje vrijednosti integriteta i autentičnosti dozvoljena su samo u izuzetnim slučajevima i u skladu sa principima preventivne arheologije⁶. U mjerama zaštite Komisije kod dozvoljenih arheoloških istraživanja stoji:

„Paralelno s izvođenjem arheoloških istraživanja, neophodna je uskcesivna konzervacija nepokretnih nalaza na lokalitetu i konzervacija pokretnog arheološkog materijala i njegovo pohranjivanje u odgovarajuće prostore (depoe).“ Historijsko područje – srednjovjekovne nekropole sa stećima i stari muslimanski nišani u naselju Drecelj, općina Olovo, FBiH Sl. Gl. 83/18.

Mjerama zaštite Komisije propisana je zabrana iznošenja pronađenog arheološkog materijala i pomjeranja nadgrobnika sa njihove *in situ* lokacije – od ove mjere zaštite moguće je odstupiti isključivo u slučajevima kada je potrebno sprovesti istraživanja koja nisu moguća u Bosni i Hercegovini. U mjerama zaštite također je propisana i obaveza predaje pronađenog arheološkog materijala najbližoj muzejskoj instituciji ili Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

S obzirom na čestu pojavu nasumičnog uklanjanja lišaja i mahovine sa stećaka od strane nestručnih lica, te *ad hoc* konzervatorsko-restauratorskih zahvata, bez prethodno izrađenih studija posebnu pozornost potrebno je usmjeriti na mjeru zaštite u kojoj stoji:

„Dozvoljeno je čišćenje spomenika od lišaja i mahovine i skidanje patine sa kamena u slučaju da je ono neophodno za istraživanje epigrafskih ili dekorativnih elemenata spomenika, uz prethodno izrađen elaborat i odobrenje nadležnog ministarstva. Elaborat treba biti zasnovan na biološkim, hemijskim, fizičkim i drugim analizama za koje konzervator utvrdi da su neophodne, te sadržavati odgovarajuće konzervatorske mjere i procjenu utjecaja načina čišćenja na kamen.“ Historijsko područje – srednjovjekovne nekropole sa stećima i stari muslimanski nišani u naselju Drecelj, općina Olovo, FBiH Sl. Gl. 83/18.

O svim radovima na nacionalnom spomeniku potrebno je sačiniti izvještaj i dostaviti ga Komisiji.

Osim općih mjera zaštite postoje i one koje su specifične za pojedini lokalitet, a propisane u odnosu na identificirani rizik kakav je potreba za izmještanjem otpada ili zabrane eksploatacije ruda ili kamena.

---

načno dobro stabilne strukture u cilju omogućavanja shvatanja njegove vrijednosti, značenja i upotrebe. Ove aktivnosti izvode se samo onda kada je dobro izgubilo dio značenja ili funkcije zbog propadanja ili ranijih prenaka. Usp. <http://www.icom-cc.org/242/about/terminology-for-conservation/#.XjsLdndFxPZ>, 20.1.2020.

6 Usp. Svrha preventivne arheologije je otkrivanje i proučavanje arheoloških ostataka (na zemlji ili u vodi) koji će u suprotnom nestati uslijed radova razvoja zemljišta. <https://www.inrap.fr/en/what-preventive-archeology-12006>, 23.01.2020.

„Nije dozvoljena eksplotacija kamena, lociranje potencijalnih zagađivača okoline utvrđenih propisima, izgradnja industrijskih objekata i magistralne infrastrukture i svih objekata koji u toku izgradnje ili u toku eksplotacije mogu da ugroze nacionalni spomenik.“ Historijsko područje – srednjovjekovne nekropole sa stećima i stari muslimanski nišani u naselju Drecelj, općina Olovo, FBiH Sl. Gl. 83/18.

Sve mjere zaštite propisane za nacionalni spomenik zavisno od identificiranih rizika mogu biti propisane i za zaštitni pojas.

U skladu sa Zakonom o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (“Službene novine Federacije BiH”, br. 2/02, 27/02, 6/04, 51/07, (“Službeni glasnik Republike Srpske” br. 9/02, 70/06 i 64/08 i «Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH», broj 2/02) za sprovedbu odluka Komisije odgovorne su Vlada Federacije BiH, Vlada RS i vlada Brčko distrikta.

Analizom nominacionog dosjea za upis nekropola sa stećima na *UNESCO Listu svjetske baštine* moguće je identificirati najmanje četiri mjere preventivne konzervacije opisane i obrazložene u različitim dijelovima dosjea, a to su prije svega monitoring, interpretacija, komunikacija i konzervacija.

Monitoring prema tekstu iz nominacionog dosjea podrazumijeva praćenje utjecaja klimatskih uvjeta, bioloških nametnika, soli i kiselina na fizičku strukturu stećaka, visokog i niskog divljeg rastinja, skupljanja vode u pukotinama stećaka, arheoloških istraživanja, razvoja okruženja (infrastrukturnog, urbanističkog, turističkog, itd.), te rezultata konzervatorsko-restauratorskih zahvata.⁷ Osim izgradnje turističke infrastrukture interpretacija podrazumijeva i formiranje narativa kojim će vrijednosti nekropola upisanih na *UNESCO Listu svjetske baštine* biti približena korisnicima.⁸

Komunikacija je identificirana kao jedan od ciljeva plana upravljanja i podrazumijeva edukaciju i podizanje svijesti o vrijednostima nekropola sa stećima dok se pod konzervacijom podrazumijeva upravljanje promjenama (klimatskim, infrastrukturnim, uslijed elementarnih nepogoda) koje mogu utjecati na pojavnost i vrijednosti nekropola sa stećima.⁹

U skladu sa *Planom upravljanja za Bosnu i Hercegovinu* koji je dijelom nominacionog dosjea, u procesu sprovedbe upravljačkih aktivnosti i ciljeva uključeni su svi nivoi vlasti (izvršna i upravna) od državnih do općinskih.¹⁰

Uspostava suvremenih mjera preventivne konzervacije predstavlja izazov ali i naučno-istraživačke mogućnosti. Na međunarodnom kongresu *Preventivna konzervacija: stanje stvari*, organiziranog od strane Međunarodnog centra za konzervaciju 2018. godine, predstavljena su brojna istraživanja praćena studijama slučajeva, te rezultati uspostav-

---

7 Stećci Medieval Tumbstones, *Document for the Incription on the UNESCO World Heritage List*, 2015., 363. str.

8 Isto, 355. str.

9 Usp. Mirela Mulalić Handan. *Stećci Medieval Tumbstones, Management plan Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Commission to Preserve National Monuments, 2013., 19-20. str.

Ijnih strategija preventivne konzervacije – u nastavku teksta navode se dva istraživanja koja mogu poslužiti kao inspiracija za slična istraživanja i postupke na nekropolama sa stećima.

Prikaz studija slučaja *Re-evaluacije modifikacije okruženja otočkog groblja (Port Arthur, Tansania)* koji je izložen na konferenciji donosi vrlo precizan monitoring plan štetnih uticaja okoline na očuvanje globaljske cjeline, naročito reljefa na nadgrobnicima. U prikaznom slučaju rezultati monitoringa poslužili su kao osnov za odlučivanje o mjerama preventivne konzervacije kojim je predviđena sadnja biljnih vrsta u cilju smanjenje štetnih utjecaja sunčevih zraka i drugih štetnih uticaja iz okoline. Postupak sadnje biljnih vrsta kao mjera preventivne konzervacije usporio je proces propadanja reljefnih ukrasa.¹¹

Na konferenciji je također predstavljeno i istraživanje *Biotehnologija za preventivnu konzervaciju: razvoj bionanomaterijala za protumikrobski omotač vanjskih skulptura*. Temeljem monitoringa utvrđeno je postojanje mikrobioloških organizama i njihovo štetno djelovanje na očuvanje fizičke strukture granitnih skulptura, skulptora Satoru Satoa. Na temelju analiza koje su uslijedile nakon zaključka monitoringa, grupa naučnica iz Portugala razvila je bionanomaterijal za zaštitu profilirane vanjštine ovih vrijednih vanjskih skulptura.¹²

Suštinski zadatok suvremene bosanskohercegovačke zaštitarske i istraživačke zajednice potrebno je usmjeriti ka očuvanju fizičke strukture stećka, dakle stećka u svojoj pojavnosti. Odgovornost za očuvanje nekropola sa stećima, ali i stećaka koji se otuđeni od svog konteksta čuvaju u brojnim zbirkama bosanskohercegovačkih muzeja nije isključivo na javnim institucijama. U obavezi očuvanja treba prepoznati priliku za razvoj različitih aktivnosti nevladinog sektora a u skladu sa stručnom praksom, te pravno obligatornim mjerama zaštite iz odluka Komisije i nominacionog dosjea za upis stećaka na UNESCO Listu svjetske baštine predstavljenim i kroz ovaj tekst.

Zašto je preventivna konzervacija važna?

1. EKONOMIČNOST

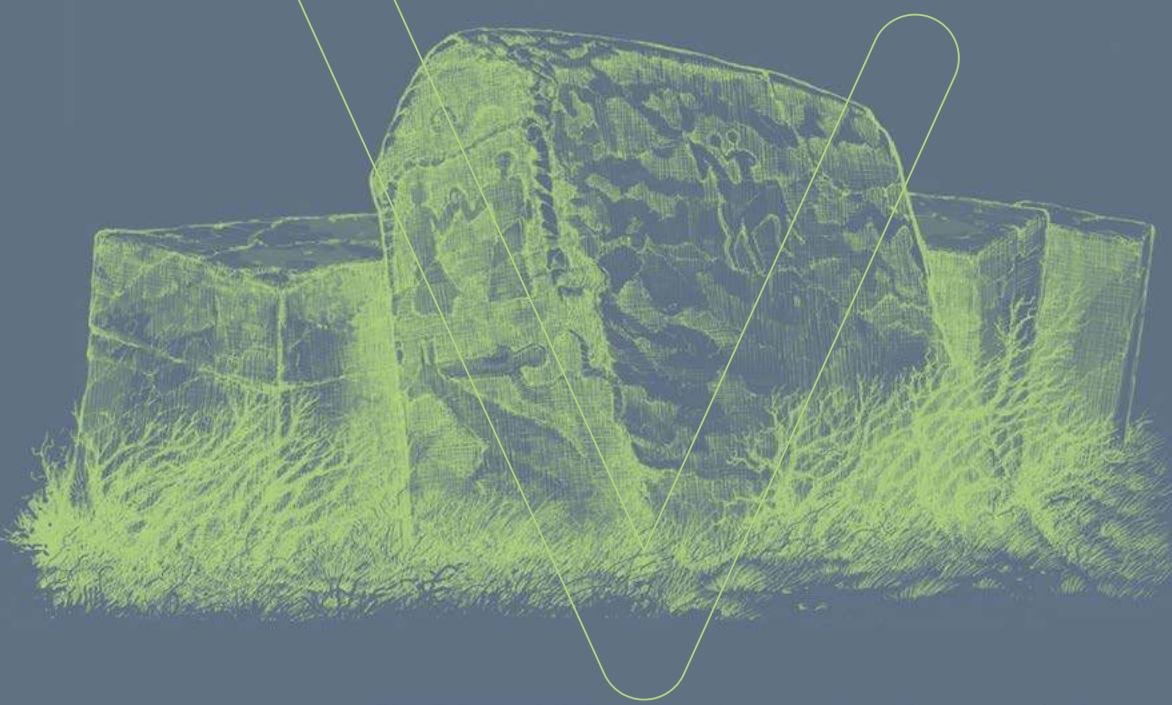
Prevencijom će se izbjegići ili odložiti skupi konzervatorsko-restauratorski tretmani.

2. AUTENTIČNOST I INTEGRITET

Sve aktivnosti na spomeniku (nedozvoljeni građevinski radovi, arheološka iskopavanja, nestručna konzervacija i restauracija) mogu umanjiti ili ugroziti njegove vrijednosti.

11 Andrew Thorn, *Re-evaluation of Environmental odifications to a Island Cemetery after 28 Years, Studies in conservation VOL. 63, NO. S1, 2008., 268-273. str.*

12 Isto, Silva, Pullar, Pintado, Vieira, *Biotechnology for Preventive Conservation: Development of Bionanomaterials for Antimicrobial Coating of Outdoor Sculptures.* 239.,233. str.

Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije

TATJANA MIĆEVIĆ – ĐURIĆ

Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine

U zaštiti kulturno-povijesnog nasljeđa dokumentacija je od izuzetne važnosti. Dokumentacija bilježi sve odlike pojedinog kulturno-povijesnoga dobra, dokumentira postojeće stanje u svim mogućim aspektima, te u budućnosti omogućava rade na zaštiti, ponekad i restauraciji ili rekonstrukciji dobra. Bilo kakve intervencije nemoguće je izvesti prema uzusima konzervatorske struke bez valjane dokumentacije. Dakle, dokumentacija koju danas radimo garancija je budućnosti nasljeđa.

Kada je riječ o kulturno-povijesnom nasljeđu Bosne i Hercegovine, danas se suočavamo s ozbiljnim problemima nedostatne dokumentacije i posljedicama takvog stanja. Jedan veliki dio dokumentacije služe zaštite kulturno-povijesnoga nasljeđa koja je do 90-ih godina djelovala u Bosni i Hercegovini, u okrilju Zavoda za zaštitu spomenika kulture na svim razinama, uslijed ratnih dešavanja, zauvijek je izgubljen. Najteži gubici se prepoznaju u gubicima dokumentacije Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode koji se nalazio na Grbavici u Sarajevu, te u potpunom gubitku dokumentacije Regionalnog zavoda za zaštitu kulturno-povijesnog i prirodnog nasljeđa u Mostaru. Loše stanje s dokumentacijom nekropola stećaka, osim fizičkih gubitaka uzrokovanih ratnim događanjima, posljedica je i činjenice da ni prije 90-ih godina istraživanje tih nekropola nije vršeno sustavno s ciljem stvaranja jedinstvene baze podataka koja bi davala osnovne informacije na jednak način o svim nekropolama. Općenito, u službi zaštite u BiH nedostajalo je sustavnosti i jedinstvenosti, te je čitav proces inventariziranja, dokumentiranja i završavanja zakonom predviđenog postupka u koji su bile, osim zavoda, uključene i općinske, čak republičke skupštine, ovisno o kategoriji i vrijednosti dobra, zbog jako komplikiranoga i sporog procesa koji je bilo vrlo teško okončati. Također, nije bilo propisano kako oblikovati dokumentaciju kako bi ona bila jedinstvena na prostoru čitave BiH. U skladu s time, vrlo često dokumentacija se nije kompletirala, bila je sporadična, različito osmišljena, neujednačena. Osobito je to bilo problem u slučaju tako opsežnog i prostorno široko rasprostranjenih i teško dostupnih spomenika kakvi su stećci.

Moramo se podsjetiti povijesti istraživanja stećaka. Iako je postojanje tog specifičnog oblika nadgrobnika uočeno dosta davno,¹ a tijekom 17., 18. i osobito 19. stoljeća pojavile su se sve brojnije bilješke zapadnoeuropskih putopisaca, u kojima se spominje ta autentična umjetnost nadgrobnika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, tek s uspostavom austrougarske vlasti u BiH, javilo se organizirano proučavanje stećaka. S osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu i pokretanjem Glasnika Zemaljskog muzeja dolazi do prvih za znanost relevantnih radova o stećcima, rezultata istraživanja Vida Vuletića-Vukasovića, Koste Hörmanna, Petra Kaera i Ćire Truhelke. Zahvaljujući njihovu radu i opsežnoj akciji Zemaljske vlade poduzete 1887. i 1888. godine, te angažiranjem različitih državnih i drugih službenika preko kotarskih ureda, došlo se do broja od 59 500 nadgrobnih spomenika

1 Prvi zapis o stećcima potječe iz 1530. godine u putopisu Benedikta Kuripešića.

i izrađena je geografska karta njihove rasprostranjenosti s priloženim statističkim podacima.² Ta statistika bila je jedina sve do 70-tih godina 20. stoljeća, kada je 1969. godine završeno evidentiranje stećaka, koje je vodio Republički zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu.³ Evidentiranje stećaka je bila akcija dogovorena na ranijim konferencijama, na kojima se govorilo o znanstvenoj važnosti proučavanja stećaka i potrebi sustavnih istraživanja. Tada je definiran i plan aktivnosti koje su činili:

„ ...

Anketno prikupljanje opštih podataka;

Provjeravanje i dopunjavanje tih podataka;

Sistematsko, naučno, ekipno obrađivanje pojedinih lokaliteta; i

Publikovanje rezultata prikupljanja naučne građe.“⁴

U početku na prikupljanju podataka radili su učitelji, učenici, a podatke su provjeravali studenti obučeni za taj posao. Pokazalo se da su tako dobiveni podaci neujednačeni i nedovoljno korisni za bilo kakvo daljnje znanstveno istraživanje. Stoga se posao oko evidentiranja stećaka i prikupljanja osnovnih podataka prepustio službi zaštite spomenika kulture koju je u Bosni i Hercegovini predvodio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Zavod je radio sustavno i postupno, po općinama, u suradnji s općinskim službama. U tom radu je postojalo nastojanje da se primjenjuje uvijek jednak metodologija: „Metodski postupak se sastojao u tome što su se zabilježili podaci o lokalitetu, zatim su pregledani i pobrojani sami stećci, i to po njihovim osnovnim oblicima, utvrđena im je orientacija i raspored, a onda su opisani, a eventualno i nacrtani ili fotografisani ukrasi i natpisi, ukoliko ih je bilo na stećcima. Uzeti su i podaci o tehničkom stanju nekropole, kao i o obližnjim arheološkim spomenicima i lokalitetima, ukoliko su oni postojali. Kod važnijih nekropola napravljena je skica plana rasporeda spomenika.“⁵

Iz osvrtka na planove i metodologiju i način prikupljanja građe i njezina dokumentiranja jasno je da je tada realizirana dokumentacija i u vrijeme svoga nastanka bila neujednačena i nepotpuna. Često se spominju „važnije nekropole“. One jesu u potpunosti obrađene, kao što se može vidjeti u davno objavljenim monografskim prikazima tih velikih, „najvažnijih“ nekropola, ali ne i u potpunosti prema jednakom metodološkom principu.⁶ Čak i u tim „najvažnijim“ primjerima prisutno je konstantno nepostojanje sustavnosti i jedinstvene metode za dokumentiranje nekropola stećaka.

Danas, više od dvije decenije nakon završetka rata, stanje dokumentacije nekropola stećaka, kao uostalom, i ostalih dobara kulturno-povijesnoga nasljeđa u Bosni i Hercegovini,

2 Kosta Hörmann, tadašnji direktor Zemaljskoga muzeja, 1899. godine na 11. Ruskom arheološkom kongresu prezentirao je rezultate tih istraživanja.

3 Rezultat tih aktivnosti je objavljinjanje dviju knjiga Š. Bešlagića koje danas predstavljaju temeljno polaziste za bilo kakvo istraživanje stećaka. Bešlagić, *Stećci – Kataloško topografski pregled 1971.*; *Stećci – kultura i umjetnost 1982.*

4 Bešlagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971.

5 Isto, 33. str.

6 U ediciji Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine izdano je devet monografskih prikaza važnijih nekropola: Radimlje, Olova, Širokog Brijega, Ludmera, Ljubuškoga, Kupresa, Kalinovika, Popova i nekropola srednje Bosne u razdoblju 1950. - 1967.

nije se bitnije popravilo. Kada je o stećima i nekropolama stećaka riječ, najvredniju bazu za daljnja istraživanja predstavlja upravo ranije objavljena literatura, ne dokumentacija u užem smislu riječi. Postoje izuzetni primjeri valjanije dokumentacije, kao što je nominacija za upis na Listu svjetskog kulturnog i prirodnog nasljeđa UNESCO-a, no ni u toj nominaciji nije do kraja primijenjen sustavni način dokumentiranja i prezentiranja nekropola.

Smatram da je za izradu dokumentacije nekropola stećaka neophodno utvrditi jedinstveni princip, odnosno, obavezne sadržaje koje dokumentacija za ta kulturno-povijesna dobra treba sadržavati kako bi sve nekropole bile dokumentirane na jednak način. Ta dokumentacija bi se trebala sastojati od elemenata koji se oslanjaju na tradicionalne metode, a dopuniti mogućnostima koje pružaju nove tehnološke mogućnosti.

U izradi dokumentacije nekropola stećaka trebaju postojati dvije razine – dokumentacija nekropole i dokumentacija pojedinačnih nadgrobnih spomenika pripadajućih nekropoli. Ovdje se daje grubi prijedlog osnovnih sadržaja dokumentacije, koji je tek jedna od mogućnosti.

Prema njemu, dokumentacija za nekropole stećaka treba sadržavati sljedeće elemente:

- situaciju /geodetski snimak nekropole s označenom užom i širom zaštićenom zonom, odnosno, granicama dobra, dopunjeno zračnim snimkama koje daju jasniju sliku morfologije terena i eventualne blizine naselja, šuma ili drugih arheoloških ostataka;
- plan nekropole s rasporedom stećaka i njihovom orijentacijom;
- geografske koordinate;
- podatke iz katastra s podacima o vlasništvu;
- podatke o stanju pravne zaštite dobra;
- konzervatorsko izvješće o stanju nekropole i eventualnim ugrozama;
- izvješće o izvršenim konzervatorskim radovima (ako ih je bilo);
- izvješće o istražnim arheološkim radovima s arheološkom dokumentacijom (ako ih je bilo);
- fotodokumentaciju;
- bibliografiju.

Dokumentaciji nekropole stećaka dodaje se dokumentacija svakog pojedinačnog nadgrobnika sastavljena od:

- opisa nadgrobnika prema dogovorenoj morfološko-tipološkoj klasifikaciji, s opisima i rasporedom reljefnog ukrasa;
- dimenzije nadgrobnika;

Vidi: Benac, A. Radimlja, Sarajevo 1950., Benac, A., Oovo, Beograd 1951., Benac, A., Široki Brijeg, Sarajevo 1952., Sergejevski, D., Ludmer, Sarajevo, 1954., Vego, M., Ljubuški, Sarajevo 1954., Bešlagić, Š., Kupres, Sarajevo, 1954., Bešlagić, Š., Kalinovik, Sarajevo, 1962., Bešlagić, Š., Popovo, Sarajevo, 1966., Bešlagić, Š., Stećci centralne Bosne, Sarajevo, 1967.

- nacrta nadgrobnika prema dogovorenoj metodologiji i u dogovorenom mjerilu, pri čemu je optimalno koristiti moderne tehnološke mogućnosti radi dobivanja što točnijeg snimka, što je važno kod ovakve vrste spomenika kod kojih je došlo do oštećenja, ali i propadanja uslijed dugotrajne izloženosti atmosferilijama;⁷
- nacrta sadržaja i rasporeda reljefne dekoracije na rastvorenom oplošju nadgrobnika, pri čemu se treba što je moguće više oslanjati na suvremene tehnologije za utvrđivanje izgleda, sadržaja i rasporeda reljefa;⁸
- transkripta natpisa (ako postoji);⁹
- fotografija nadgrobnika s fotografijama svih ploha i detaljima reljefnoga ukrasa i natpisa (ako postoje);
- podataka o stanju spomenika;
- podataka o arheološkim istraživačkim radovima (ako ih je bilo);
- rezultata laboratorijskih istraživanja (ako ih je bilo).

U okviru dokumentacije svoje mjesto bi svakako trebao imati i konzervatorski plan za nadziranje dobra i planirane intervencije, kao i plan redovite inspekcije i održavanja.

Ovaj prijedlog je tek polazišna osnova za raspravu konzervatora o tome kako bi dokumentacija nekropola stećaka trebala izgledati i što bi ona sve morala sadržavati. Organizacija takve rasprave u kojem bi sudjelovali konzervatori, muzejski radnici i drugi zainteresirani subjekti, bila bi prvi konkretan korak u realizaciji ideje o stvaranju jedinstvene baze podataka o nekropolama stećaka u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Rasprava bi trebala rezultirati dokumentom u kojem će čvrsto biti definirani elementi dokumentacije jedne nekropole stećaka, a moguće je i da oni budu zadovoljavajući i za druge vrste kulturno-povijesnih spomenika sličnih obilježja.

Problem u organiziranju takve rasprave, a osobito u kasnijem obvezivanju sudionika na poštivanje dogovorene metodologije očituje se u zakonskom okviru djelovanja zaštite kulturno-povijesnih dobara u Bosni i Hercegovini, budući da je kultura, oblast koja obuhvaća i konzervatorsku službu, u ingerenciji županija u Federaciji, da je podijeljena na službu

---

7 Zanimljivo se osvrnuti na aktivnosti u nekim susjednim zemljama, partnerima u zajedničkoj nominaciji stećaka za UNESCO-ovu Listu svjetske kulturne baštine, kao na primjer u Crnoj Gori, gdje Narodni muzej Crne Gore provodi akciju dokumentiranja nekropola stećaka u suradnji s talijanskim stručnjacima. U tome se služe suvremenim tehnologijama koje im otkrivaju reljefe, više nevidljive običnim okom i objektivima foto-aparata. Primjenjuju se dvije metode. Jedna podrazumijeva lasersko skeniranje stećaka, koja se treba napraviti u što većoj rezoluciji. Nakon toga se iz sirovih scan-ova formiraju grupe, takozvani "point cloud-ovi", od kojih se prave takozvani "mesh" koji se konačno izvlače u format slike pogodan za obradu u Photoshopu u kojem se podešavanjem tonova, kontrasta, odnosa ekspozicije bijele i crne boje, dobijaju jako dobri rezultati i iščitavaju se dotada nevidljivi reljefi.

Druga metoda je fotogrametrija u kojoj se nakon pažljivog snimanja foto-aparatom dobijene snimke poravnavaju u softveru za pravljenje 3D modela od fotografija, nakon čega se prave, također "point cloud-ovi" pa "mesh" i onda se slika izvlači u jpg. ili tiff. formatu i potom obrađuje u Photoshopu, jednako kao i u prethodnoj metodi. Rezultati su kod obje metode vrlo dobri.

8 Predhodno opisane metode bi bile korisne i za ovaj segment.

9 Predhodno opisane metode bi bile korisne i za ovaj segment.

10 U prilogu se ograničavamo samo na prostor Bosne i Hercegovine, ali je moguće, i bilo bi korisno, jednaku metodu primijeniti na čitavom prostoru rasprostiranja stećaka.

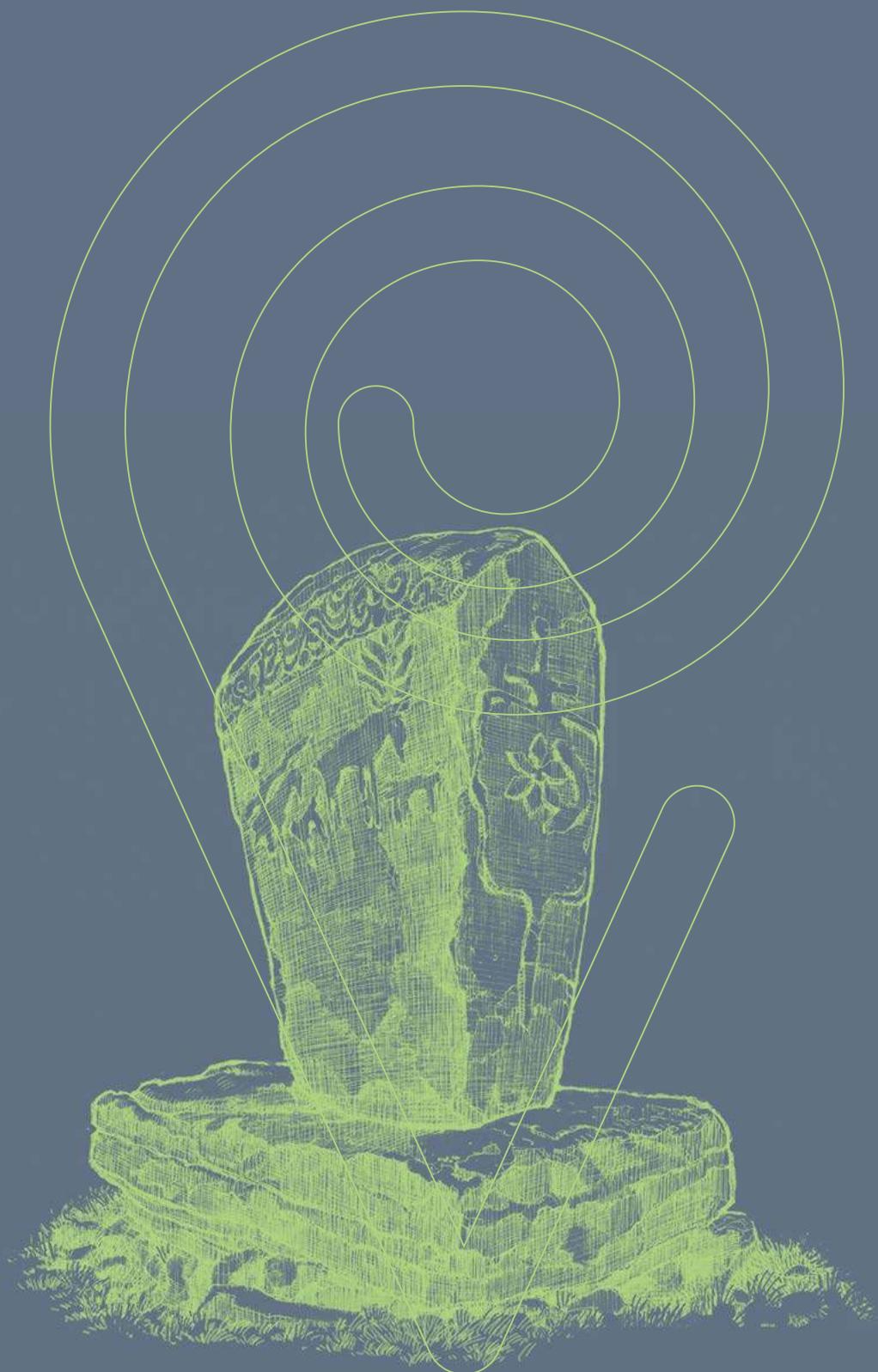
Republike Srpske i Federacije, te da osim Komisije za nacionalne spomenike BiH ne postoji nikakva zajednička institucija na razini BiH. Treba napomenuti da u Bosni i Hercegovini ne postoji ni jedinstveni zakon o zaštiti kulturno-povijesnih dobara. Zbog toga, kao i zbog važnosti i specifičnosti stećaka, osobito sada kada su oni kao specifični fenomen bosanskog i humskoga srednjovjekovlja prepoznati i prema najvišim kriterijima i uvršteni na Listu svjetskih kulturnih dobara, treba ozbiljno razmisliti o mogućnosti osnivanja jednog središta za njihovo proučavanje.¹

Takav centar/institut predstavlja bi bazu za proučavanje stećaka u kojem bi bila komplettirana sva postojeća literatura i do sada napravljena dokumentacija, mjesto u kojem bi bili sakupljeni svi znanstveni i stručni podaci i materijali potrebni za proučavanje stećaka. Kao središnje mjesto, taj centar/institut bi vodio posao sustavne izrade i dopunjavanja dokumentacije nekropola stećaka prema dogovorenoj metodologiji. Takav pristup izradi dokumentacije, kako god prezahtjevno izgledao, neophodan je ako želimo zaštititi i sačuvati stećke za buduće generacije. Pored toga, centar bi, usporedo s radom na izradi dokumentacije, kontinuirano radio na što točnijoj i preciznijoj evidenciji nekropola i nadgrobnika, a radio bi i revizije terena, te koordinirao daljnja istraživanja, konzervatorske radove i sl. Centar bi bio jezgra za organiziranje znanstvenih skupova, razmjenu znanja i ideja, ali i promociju i prezentaciju stećaka u užim okvirima naše zemlje, ali i šire.

Brojni i raznoliki bili bi mogući pravci djelovanja takve institucije, ali svakako, njezino temeljno djelovanje bilo bi osiguravanje izrade valjane, potpune i sustavne baze podataka -dokumentacije, kao temelja za proučavanje stećaka. Kao što je na početku rečeno, dokumentacija osigurava budućnost nasljeđa. Tek kada se dokumentira ono što postoji na terenu, bit će moguće govoriti sa sigurnošću o brojnosti, ali i o drugim svojstvima tih spomenika našeg srednjovjekovlja koji svjedoče o posebnosti našeg prostora i svim strujanjima koja su ga obilježila tijekom toga razdoblja. Takva temeljita i opsežna dokumentacija, uz postojeću objavljenu građu davat će mogućnosti za one druge aktivnosti toga centra koje će promovirati i prezentirati stećke i njihovu umjetnost kao važan dio našeg zajedničkog i europskog nasljeđa, ali i kao dio suvremenog života i stalna inspiracija za različite oblike njihove (re)interpretacije, kako na razini znanosti i znanstvenih istraživanja, tako i na razini suvremenog umjetničkog stvaralaštva.

---

1 Ideja o osnivanju centra za stećke postojala je i ranije. U socijalističkoj Jugoslaviji, šezdesetih godina razmišljalo se o osnivanju Stalne izložbe, odnosno Galerije stećaka sa sjedištem u Sarajevu i čak su i sredstva u tu svrhu bila planirana. Iz nejasnih razloga ta ideja nije realizirana. Vidi: Bešlagić, *Stećci – Kataloško topografski pregled 1971.*, 30-31. str.

Nekropole Zapadne Hercegovine: Stupanj ugroženosti i smjernice za njihovu zaštitu

EDITA VUČIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Na geografskom prostoru zapadne Hercegovine, koji većim dijelom obuhvaća administrativno-teritorijalnu jedinicu Županiju zapadnohercegovačku (gradovi Široki Brijeg i Ljubuški, te općine Posušje i Grude, ukupne površine 1.362,2 km²) provedena su revizijska istraživanja lokaliteta sa stećima. Rezultat višegodišnjeg terenskog rada jest uvid u distribuciju nekropolâ i usamljenih primjeraka nadgrobnih spomenika, evidentiranje novih, ali i uništenih primjeraka, te objedinjavanje zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Evidentirano je više od 180 nekropola sa oko 2100 nadgrobnih spomenika. Iako je prema službenom popisu iz druge polovice 20. stoljeća približno 70.000 evidentiranih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, nove spoznaje utemeljene na terenskim istraživanjima na ostalim područjima rasprostranjenosti, upućuju na promjene u brojnom stanju stećaka i nekropola uopće.

Opća slika stanja na terenu takva je da su stećci utonuli, a pojedine nekropole nepovratno uništene ili zatrpane. Analizom i sintezom prikupljenih podataka, došlo se do novih spoznaja koje pokazuju kako nekropole zapadne Hercegovine, svojim položajem u odnosu na prirodnji i antropogeni krajolik, dijelom odstupaju od nekropola u široj regiji. Primijećene su sličnosti i razlike u odnosu na ostala područja rasprostranjenosti, od kojih navodimo samo neke primjere. Nekropole su pozicionirane u blzinama riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjsko polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Ljubuško polje itd.), teško dostupnih područja i arheoloških lokaliteta iz ranijih razdoblja. Posebnost hercegovačkih nekropola za razliku od cijelokupnog područja rasprostranjenosti jest i tendencija podizanja nadgrobnih spomenika na gomilama, u blizini gradina i nadomak starih komunikacija. Po brojnosti stećaka izdvajaju se općina Posušje i grad Široki Brijeg. Evidentirane su i razlike u kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Kvalitetom oblikovanja nadgrobnih spomenika i uglačanosti površina ističu se stećci na nekropolama Širokog Brijega. Na posebnost širokobriješke klesarske škole ukazuju ploče i sanduci većih dimenzija, te podjela gornje plohe spomenika na četiri polja. Ti su utjecaji evidentirani i na nekropolama općina Grude, Posušje, Čitluk i Mostar. Primjećuju se jasne diferencijacije u odabiru motiva i oblikovanju stećaka oblika sljemenjaka evidentiranih na nekropolama Blidinja, koje u umjetničkom smislu gravitiraju utjecajima klesarske škole Imotske i Cetinske krajine te Kupresa. Novija su istraživanja ukazala i na sličnosti u izradi motiva spomenikâ ljubuškog i susjednih područja Ploča, Makarske, Vrgorca, te Imotskog.

U zapadnoj Hercegovini registriran je mnogo manji broj stećaka s natpisom, nego u istočnoj Hercegovini. Naime, u širokobriješkom kraju, uključujući i nekropolu Ledinac, samo su četiri natpisa na kojima su isklesana prezimena obitelji Radivojević, Milošević, Marković,

Petrović i Poimilić. Uočene razlike unutar, danas, jedinstvenoga geografskog područja zapravo ukazuju na različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka, te na utjecaje susjednih područja u oblikovanju i likovnoj izvedbi stećaka.

Činjenično stanje na terenu upućuje na zaključak kako kulturno-povijesna baština nije adekvatno zaštićena. Iako je jedna od interesnih sfera posljednjih godina upravo pokušaj pravne i zakonske zaštite nekropola, svjedoci smo kako se one uništavaju decenijama, svjesnim ili nesvjesnim udjelom ljudskog faktora. Opći društveni i tehnološki napredak, pasivnost ili nestručnost od strane nadležnih zavoda i općinskih organa vlasti, potencijalni su uzroci djelomične ili potpune devastacije pojedinih nekropola sa stećcima. Brojni su primjeri na prostoru zapadne Hercegovine koji svjedoče o svjesnom uništavanju lokalitetâ, nedostatku suradnje Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine i službi za prostorno uređenje.

Sl. 1. i 2. Primjeri sekundarne uporabe stećaka na lokalitetima Petrovići-Vrpolje, Rakitno i Bašine njive-Tihaljina (foto: Edita Vučić)

Dislociranjem monumentalnih primjeraka ili cijelih nekropola, stećci bivaju istrgnuti iz svoga primarnog konteksta. Revizijom prostora zapadne Hercegovine došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide (Sl. 1, 2 i 3.), kapelice na rimo-katoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata (Petrovići – Rakitno, Sovići – Gorica, Uzarići – stara Zovačka cesta, Privalj – Široki Brijeg, Rasno i dr.).

Sl. 3. Stećak u sekundarnoj uporabi, nekropolu Bijača (UNESCO 2016.) (foto: Edita Vučić)

Sl. 4. Stećci na nekropoli Bijača nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: Edita Vučić)

Sl.5. Stećci u Fratarskoj ogradi pored crkve u Posušju (foto: Edita Vučić)

Na temelju sačuvanog rukopisa Andelka Zelenike, konzervatora i povjesničara umjetnosti koji je do 2001. bio uposlen u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, poznato nam je kako su stećci koji se danas nalaze u blizini crkve u Posušju, (Sl. 5.) izmješteni sa lokalitetâ u Tribistovu i Zagorju.

Zelenika je opisao sedam stećaka i zabilježio nazine lokalitetâ sa kojih su izmješteni. Sljemenjak na postolju i veći sanduk s postoljem preneseni su iz sela Tribistovo – lokalitet Piškovića strane. Iz sela Zagorje – lokalitet Slavić, preneseni su sljemenjak na postolju i viša ploča s motivom plastičnoga križa, te visoki sljemenjak na postolju iz istog sela, ali sa lokaliteta Ćikanovića strane. Stećci iz Tribistova ukrašeni su motivima štapa, rozete, antropomorfnnoga ljljana, ruke s mačem, ljudskih figura i jelena. Stećci iz Zagorja ukrašeni su motivima križa, polukružnih arkada, tordiranih vrpcu, konjanika s kopljem u lovnu životinju, te ljudske figure sa strijelom. Prema Zeleniki, prijenos stećaka na lokalitete *Ukras kamen* i *Procip* izvršen je 24.7.1976. godine. Na zahtjev ministra prosvjete, znanosti, kulture i športa ŽZH, Vjekoslava Čambera, u srpnju 2008. godine upućen je zahtjev ravnatelju Franjevačkoga muzeja u Posušju za premještanjem stećaka sa lokalitetâ *Ukras kamen* i *Procip* na prostor u blizini današnje crkve.

Ne tako mali broj stećaka dislociran je i uništen izgradnjom lokalnih putnih pravaca (Zvirići, Kočerinsko polje, Uzarići, Knešpolje, Rasno, Dupovci, Miši i dr.), kapelica i suvremenih grobljâ (Crkvina-Klobuk, Petrovići-Rakitno, Šamatorje-Sovići, Kočerin, Ledinac, Uzarići, Crnač, Studenci, Poklečani i dr.)

Svjedoci smo kako stećci svakodnevno nestaju pod utjecajem klimatskih promjena, katklizmi i djelovanja atmosferilija. Prisutan je i problem involuiranja raznih udruga i privatnih tvrtki u akcije čišćenja nekropolâ. Sve to dovodi do neadekvatnih intervencija kojima se „neinvazivnim“ sredstvima skida zaštitna patina i ubrzava propadanje nadgrobnih spomenika, a izbjeljivanjem gube autentične značajke kamena (Sl. 4.). Brojni su primjeri u kojima struka nije primjereni i pravovremeno reagirala na gradnju objekata na ili u blizini nekropolâ.

Da bi se dobro zaštitilo, pored evidencije i valorizacija lokaliteta, potrebno je poduzeti mjere za sprečavanje bilo kojeg oblika radnji koje mogu ugroziti integritet kulturnog dobra. Budući da se radi o arheološkim lokalitetima, neophodno je sprovesti arheološka istraživanja nakon kojih će se stećci vratiti na svoje prvo bitne položaje (ili izmjestiti u slučaju ugroženosti), a osteološki materijal analizirati i adekvatno zbrinuti. Arheološka istraživanja grobnih cjelina zastupljena su u mnogo manjoj mjeri od izučavanja nadzemne dimenzije stećka. Svakako treba spomenuti i prisustvo nasilnog otvaranja grobova u svrhu pronalaska vrijednoga arheološkog materijala i njegove nelegalne distribucije. Revizijom terena, na nekropolama Barevište, Jelen groblje, Dražica, Cerno – Tulekovina, Ledinac – Greblje, Vitina – Tabakovac i dr., evidentirane su zidane grobnice ispod oštećenih ili nasilno pomjerenih stećaka.

Područje zapadne Hercegovine slabo je arheološki istraženo. U prošlom je stoljeću istražena nekropola Pivnice na Hardomilju na kojoj je pronađen jedan privjesak, grob na nekropoli Odžak u kojemu nije bilo priloga, te grob na nekropoli Lipovci, također bez priloga. Proteklih su godina vršena arheološka istraživanja na nekropolama Knešpolje – Varda

i Kočerin – škola, no nisu rađene antropološke obrade ljudskog osteološkog i dentalnoga materijala kao ni DNK analize pomoću kojih bi se utvrdila potencijalna srodnost pokojnika, način života, prehrana i dr.

Nekropole stećaka dio su graditeljske baštine, te u tomu kontekstu *predstavljaju svedočanstvo ljudske civilizacije stvarano čovjekovim radom...posjeduju vrijednosti s kulturno-historijskog, umjetničkog, ambijentalnog, etnološkog, naučnog ili nekog drugog stajališta*.² Projekt serijske nominacije za upis stećaka na Popis svjetske baštine pod nazivom *Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, jedan je od najsloženijih i najopsežnijih pothvata iz područja zaštite graditeljskog naslijeđa. Proces nominacije pokrenuo je ponovo zanimanje za izučavanje stećaka, te involviranje i angažiranje većeg broja stručnjaka po pitanju zaštite i daljnog uništenja nekropola. Iako su u srpnju 2016. stećci uvršteni na Popis svjetske baštine, čini se kako još uvijek države članice na čijim se područjima nalaze upisana dobra, nisu osigurale uvjete za zaštitu od klimatskih promjena, urbanizacije i drugih utjecaja, na što jasno upućuje stanje na terenu. Problem zaštite nekropola koje je UNESCO proglašio svjetskom baštinom, ali i ostalih lokaliteta sa stećcima, jest izostanak reakcije institucija i neriješeno pitanje nadležnosti, te nepostojanje sustavnih planova za istraživanje na državnom nivou.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglašila je do danas veliki broj nekropola nacionalnim spomenicima. Zakonske i druge mjere zaštite tih nekropola pripadaju federalnoj razini. Ostale nekropole stećaka trebale bi biti pod zaštitom kantonalnih/županijskih zavoda odnosno nadležnih institucija, koje imaju zadatak da pod zaštitu stave sva evidentirana kulturna dobra.

Postavlja se pitanje što se i u kojoj mjeri doista provodi u praksi? Uzimajući u obzir brojno stanje stećaka, svjesni smo činjenice da nadležne institucije ne mogu efikasno odgovoriti na sve potrebe zaštite. Stoga je neophodno angažirati lokalno stanovništvo kojemu će se u sklopu raznih projekata približiti kulturno-povijesna baština i ukazati na njezin značaj u kontekstu izgradnje lokalnih identiteta. Angažman lokalnog stanovništva primarno se tiče sproveđenja preventivnih mjera zaštite kao što su čišćenje nekropola i uklanjanje rastinja, što bi usporilo proces propadanja stećaka. (Sl. 6.)

Zakonska i fizička zaštita baštine/lokaliteta sa stećcima, neophodne su, ali ne i dovoljne. Određeni stupanj zaštite očituje se u očuvanju duhovnih vrijednosti koje ona posjeduje. Nematerijalna dimenzija stećka tj. *legende i priče* koje se vezuju uz njih, gotovo je potpuno zanemarena u istraživanjima. Obilaskom terena i intervjuiranjem lokalnog stanovništva prikupilo bi se mnogo podataka o vjerovanjima i tradicijama koje se vezuju uz stećke. Svjedoci smo s jedne strane prisvajanja stećaka, a s druge strane potpune negacije identificiranja sa pokojnicima. Naime, danas se stećci pokušavaju atribuirati uz suvremene etno-nacionalne konstrukte, iako je jasno kako su oni nastali u vremenu razvoja srednjovjekovne kulture i umjetnosti, u kojem ne postoji navedeni konstrukt i homogeni identiteti. Nasuprot tomu, lokalno stanovništvo stećke smatra grčkim, mađarskim, rimačkim, čifutskim i inim grobljima, negirajući na taj način bilo kakvu povezanost uz stećke. Razlog tome je nepoznavanje osnovnih povijesnih činjenica ili jednostrana interpretacija istih. Pored involviranja i educiranja lokalnog stanovništva, od velikog značaja bile

bi i edukacije djece predškolskog i školskog uzrasta, te organiziranje skupova koji će potaknuti razmjenu mišljenja, ideja i iskustava. Pozitivan primjer je projekt pod nazivom „U kamenu uklesano“, tijekom kojega su održane radionice s ciljem edukacije mladih koji su zajedno sa svojim koordinatorima obilazili teren i bilježili podatke o lokalitetima sa stećcima. Pored edukacije o umjetničko-oblikovnim svojstvima stećaka, naglasak je stavljen na dokumentarnu vrijednost i prikupljanje egzaktnih podataka o distribuciji nekropola u prostoru i stanju očuvanosti.

Sl. 6. Nekropola Kupinjavice, Buhovo, uređena zahvaljujući inicijativi lokalnog stanovništva (foto: Edita Vučić)

Pored svoje povijesne, znanstvene, arheološke, etnografske i literarne vrijednosti, stećci u suvremenom kontekstu predstavljaju umjetničko djelo koje ima svoju ideju, kreativnost i tehničku izvedbu, kulturni i ambijentalni značaj. Neovisno od načina na koji se stećak kao umjetničko djelo valorizira, moment likovnosti ujedno predstavlja kulturno-povijesni kontekst, ali i percepciju klesara i promatrača s kojima je stećak komunicirao upravo preko svoga simboličkog momenta. Vrijeme je i da se odbace tendencije za inkorporiranjem suvremenih konstrukata u povijesnu prošlost, ali i isključivost i subjektivnost koje su nastale kao rezultat „moderniziranja“ bosanskohercegovačkog srednjovjekovlja. Provedba aktivne zaštite s ciljem očuvanja autentičnih vrijednosti stećaka podrazumijeva da se na državnom nivou formira jedinstvena baza podatka, poradi na planovima za njihovo pružanje i zaštitu, te oformiti tim stručnjaka iz raznih oblasti čija će dužnost biti da implementira odluke i propise prema kojima će se vršiti zaštita nekropola, arheološka istraživanja, konzerviranje i restauracija. Uz to je neophodno poduzeti prve korake na lokalnoj razini, što znači involvirati lokalno stanovništvo u proces zaštite integriteta lokaliteta sa stećcima i sprečavanja daljnjih devastacija istih. Svaki građanin obavezan je da prijavi ukoliko mu je poznato u kakvom se stanju nalazi određeno dobro, te omogući nadležnom Zavodu da to dobro evidentira i uzme sve potrebne informacije o trenutnom stanju.

Budući da Bosna i Hercegovina posjeduje brojne turističke resurse, a turizam postaje jedna od vodećih ekonomskih aktivnosti u svijetu i glavni nositelj gospodarskog razvoja, potencijal nekropola moguće je iskoristiti u turističke svrhe i time potaknuti gospodarski razvoj regije.

Bosanskohercegovački nadgrobni spomenici: stećci

MAJA POPOVAC, BORIS TRAPARA

Džemal Bijedić University of Mostar, INALCO – Sorbonne Paris Cité University

Uvod – Šta su stećci?

Poseban i nedovoljno istražen segment kulturne i historijske baštine srednjovjekovne Bosne je materijalizovan kroz nadgrobne spomenike – stećke. Pored utvrđenih gradova i tvrđava, stećci su spomenici koji ne samo u kvantitativnim, nego i u drugim aspektima određuju status kulturne i historijske baštine, kao jedan od najznačajnijih materijalnih dokaza o autentičnosti i ranoj bosanskohercegovačkoj historiji. Većina ovih monolitičkih spomenika grobne kulture potječe iz perioda od 13. do 16. st. Ne tako davno, za nadgrobne spomenike počeo se koristiti naziv stećak. On potječe od riječi „stojećak“ koja predstavlja metaforu za snagu, ponos i prkos. Drugi manje poznati nazivi za stećak su mramor i mašet (tal. massetto – veliki kamen, ili tur, nadgrobni spomenik palog heroja), a za nekropole stećaka, poznati nazivi su grčko groblje i nemuslimansko groblje. Iako ova imena potječu iz naroda, bez posebnih konkretnih dokaza, brzo su prodrla u naučne tekstove i postali općeprihvaćeni u svim društvenim krugovima.

Stećak, kao kameni spomenik može stajati samostalno ili u grupama čineći nekropolu, a karakterističan je za Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Dalmatinsku regiju (Hrvatska.) Pojedinačno, stećak kao skulpturalno djelo ima monumentalnu i umjetničku vrijednost. Više stećaka čini nekropolu, grobnu jedinicu s karakteristikama urbanizma i arhitekture koja kao takva predstavlja arhitektonsku baštinu. Među najpoznatijim nekropolama u Bosni i Hercegovini su dvije u Stocu (Radimlja i Boljuni), dvije u Kalinoviku (Gvozno i Čengić bara), nekropole u Konjicu (Biskup), Nevesinje (Kalufi), Rogatica (Borak-Burati), Novi Travnik (Maculje), Jablanica (Dugo polje), Bileća (Grebnice – Bunčići), Ljubuški (Bijača), Kladanj (Olovci), Oovo (Mramor - Musiči), Goražde (Kučain – Žilići), Trnovo (Umoljani), Sokolac (Luburića Polje), Berković (Potkuk), Šekovići (Bečani), Foča (Mramor – Vrbica) i Kupres (Ravanska vrata).

Današnje stanje većine nekropola je veoma loše. Veliki broj faktora utiče na njihovo padanje, ali najveći problem predstavlja upravo nebriga i nedostatak svijesti o njihovoj vrijednosti. Stećci su prepoznati kao izuzetno vrijedan dio svjetske baštine i kao takvi su se našli na UNESCO-voj listi spomenika.

Stećak u kontekstu

Iako su često istraživani i prebrojani, stećci su sve do danas ostali većinski neistraženi. Trenutno stanje očuvanosti, kako pojedinačnih stećaka tako i nekropola je jako loše. Destrukcija stećaka i njihovo vjekovno korištenje kao jeftin i dostupan građevinski materijal se i dalje nastavlja. Osim toga, mnogo stećaka se često neopravdano premješta sa

originalne lokacije, čime oni gube svoju autentičnost i ambijentalnu vrijednost. Danas, neki od najboljih primjera stećaka nalaze se u botaničkom vrtu i ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Po prvi put, stećci se spominju u putopisima stranih pisaca koji su imali priliku da posjete Bosnu i Hercegovinu tokom osmanskog perioda i austrougarskog perioda. Ovi putopisi, iako napisani moderno i nepotkrijepljeni naučnim dokazima, značajni su zbog privlačenja turista iz Europe prema jedinstvenom fenomenu kulturno-historijske ostavštine Bosne i Hercegovine. Jedan od prvih tekstova o stećcima napisao je Slovenac Benedikt Kuripešić. On je putovao u Carigrad 1530. god, u pratnji austrijskog cara Ferdinanda I kao prevodilac. Put do Carigrada prolazio je kroz Bosnu, i na tom putu Kuripešić je napisao seriju bilješki u formi putopisnog vodiča, u kojem opisuje fenomen stećaka. Benediktov vodič je najstariji trag pominjanja stećaka i natpisa na njima. Kasnije je napisano nekoliko kratkih tekstova o stećcima, najčešće od strane vojnika, diplomata i putnika iz drugih europskih zemalja.

Tokom austrougarskog perioda, pogotovo nakon osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, stećak je postao interesantniji naučnicima i široj publici, te je izvršeno više značajnih istraživanja na ovu temu. Tek nakon izložbe Jugoslavenske srednjovjekovne umjetnosti, održane u Parizu, na kojoj su stećci bili izloženi - interes naučnih krugova i publike za ovaj autohton fenomen, karakterističnim najviše za srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu, je porastao. Odmah poslije ove izložbe, pokrenuta je cijela serija naučnih istraživanja koja su bila više ili manje uspješna, te je dala podatke za oko 70 000 stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Internacionalna potvrda značaja stećaka za svjetsku baštinu, kao nijihova visoka valorizacija, službeno je donesena na UNESCO-vom samitu u Istanbulu, juna 2016., kad je odlučeno da stećci u 30 nekropola na teritoriji Bosne i Hercegovine (22), Srbije (3), Crne Gore (3) i Hrvatske (2) uđu na prestižnu UNESCO-vu Listu svjetske baštine. Iako su stećci, kao spomenici kulture, na ovoj listi navedeni kao zajednička baština spomenutih zemalja, oni su ubjedljivo materijalna baština Bosne i Hercegovine, jer potiču sa područja koje je pokrivala srednjovjekovna Bosna i Hum (kasnije Hercegovina), zajedno sa pograničnim područjima sa Srbijom, Crnom Gorom i Hrvatskom. Ovakva rasprostranjenost je bila rezultat prirodnog širenja ovog fenomena iz njene matice, odnosno iz Bosne i Huma (kasnije Hercegovina).

Neki stručnjaci su dugo vremena naglašavali bogumilsko porijeklo stećaka, pravdajući motive polumjeseca i zvijezde s egzoteričnim učenjima bogumilske crkve. Simboli krsta i krstače (stećak oblika krsta) više su povezani sa vječitim Suncem nego sa Kristovim raspećem. Ova vjerovanja su odbačena kao nepotkrijepljena, jer su ispod stećaka sahranjeni ne samo pripadnici bosanske crkve, nego i pripadnici drugih konfesija. Kao dodatak historijskim činjenicama, i Bosna i Hum (Hercegovina), su u vrijeme stećaka bili naseljeni katolicima i pravoslavcima, da bi kasnije, u osmanskom periodu, nekropole služile kao aktivna groblja, što dokazuju forme i dekoracija pojedinih stećaka. Neupitno je da stećci predstavljaju univerzalno dobro svih Bosanaca i Hercegovaca čiji su preci zakopani ispod njih.

Oblik i forma

Uzimajući u obzir širu geografsku sliku Zapadnog Balkana, stećci su najrašireniji u Hercegovini i istočnoj Bosni, zatim u Dalmaciji, Crnoj Gori i Srbiji, ali kada dođe do mikro-lokacija, nekropole stećaka su u većini slučajeva locirane na udaljenim i nenaseljenim područjima ili riječnim dolinama. Nekropole su prvobitno bile locirane u blizini nenaseljenih područja, tako da je ovaj razvojni fenomen određenih mikro-lokacija u smislu urbanizma, kao i migracija naroda, zanimljiv za posmatranje iz ugla nekadašnje i trenutne pozicije stećaka. Jasno je da su se struktura, pozicija i gustoća naseljenosti populacije određenog područja mijenjale kroz historiju, što se može proučavati na stećcima koji predstavljaju indikatore ovog fenomena.

Razlikujemo tri glavna tipa stećaka: grobovi bez zaštite (samo u zemlji), grobovi zaštićeni drvenim daskama i grobovi zaštićeni kamenim blokovima. Oblik stećka je svojstvo koje ga čini jedinstvenim u svijetu. Ovisno o tome kako su stećci postavljeni na zemlji (iznad groba), razlikujemo dva tipa stećaka: ležeći i stojeći. Prema obliku, pak, razlikujemo pet različitih formi: ploče, škrinje, križ (krstače), obelisk (nišani) i sarkofazi (greben/sedlo). Najstarija forma stećka koja datira iz 12. i 13. st. je u obliku ploče. Škrinje i sarkofazi, koji su ujedno i najbrojniji oblici stećaka, često imaju osnove na koje su smješteni, ili koje su urezane zajedno sa stećkom. Križevi i obelisci najčešće se javljaju u 15. i 16. st. (sa pojmom Osmanlija na Balkanu) i imaju za ulogu odrediti nacionalnu pripadnost. Ljudi koji su pravili stećke nazivali su se „kovači“, a nekropole sa stećcima (orientirane od zapada ka istoku) najčešće su u blizini livada, pored cesta i visoravnih. Velik broj nekropola nije sačuvan, a o njihovoj veličini i važnosti svjedoče arheološki nalazi.

Dvije umjetničke škole

Akademik Alojz Benac (1914.-1992.), bosanskohercegovački arheolog, historičar, profesor i nekadašnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, u svom naučnom radu bavi se stećcima i dijeli ih u dvije umjetničke škole: stećak istočno-bosanske škole i stećak hercegovačke škole. Prema njemu u blizini Stoca su locirane najljepše i najznačajnije nekropole stećaka.

Njihova značajna umjetnička vrijednost leži u velikom broju različitih dekorativnih motiva: cvjetni, geometrijski, figuralni i tekstualni. Nekropola Radimlja, najreprezentativniji primjer Hercegovačke škole, je karakteristična po monumentalnim sarkofazima, sljemencima i krstačama. To nije najveća nekropola Bosne i Hercegovine, ali je jedna od najznačajnijih u umjetničkom pogledu i pripada feudalnoj pravoslavnoj porodici Miloradović – Stjepanović.

Istočno-bosanska škola je karakteristična po vertikalnom tipu stećaka. Motiv kuće je češći na stećcima u Hercegovini, nego u istočno-bosanskoj školi. Za ovu školu arkade su jedna od najznačajnijih dekorativnih motiva, ali su i bilje i drugi floralni motivi također dosta zastupljeni. Ovo je jedna od razlika između ove dvije škole. U Donjoj Zgošći blizu Kaknja nalazi se jedan od najznačajnijih stećaka, na kojem su predstavljeni članovi Bosanske kraljevske porodice i dvor Kotromanića. Ovaj stećak je trenutno u botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i izvorno je napravljen na mjestu dodirnih tačaka dvije umjetničke škole: Hercegovačke i Istočno-bosanske škole.

U botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji nekoliko značajnih primjera. Među njima nalazi se stećak Gosta Milutina iz Humskog (Foča), otkriven između dva svjetska rata. Ispod tog stećka pronađene su ljudske kosti, kao i drugi materijalni dokazi da je ovaj nadgrobni spomenik pripadao veoma značajnoj osobi. Ovaj stećak je visok 254 cm i posebno je značajan jer na sebi ima uklesanu ljudsku figuru u prirodnoj veličini. Ta figura predstavlja čovjeka u haljinu sa konopcem oko struka, koji u jednoj ruci drži knjigu, a u drugoj štap. Knjiga u ruci je Evangelje, a štap predstavlja kršćanski simbol dobrog pastira. Prema akademiku Vladislavu Skariću stećak Gosta Milutina je iz sela blizu Čajniča. Pored ove figure na stećku se nalazi i tekst. On se nalazi sa tri strane stećka, a najbolje je očuvan sa južne strane. U njemu se spominje kako je Gost Milutin primio darove od plemića, kako je vodio političke poslove u Bosni i Hercegovini. Opće poznato je da su članovi bosanske crkve bili također i članovi delegacija koja je išla na diplomatske pregovore van države, a Gost Milutin je bio jedan od predstavnika. Ovaj stećak je dobro sačuvan i prema riječima profesorice dr. Sabire Husedžinović, on ima simboličko značenje i umjetničku vrijednost.

Dekoracija i motivi

Dekoracija stećaka je najčešće bila polihromna i plastična, u obliku različitih simbola, a također postoji i tekstualna dekoracija, koja je veoma značajna za proučavanje jezika, jer je napisana na bosančici. Umjetničke vrijednosti su najbolje predstavljene kroz simbole i tekst na stećcima, a njihov kulturni, historijski i književni značaj je naknadno istražen. Dekoracija je često rađena plitkim reljefima i isklesanim crtežima. Mnogi ornamenti su rađeni tehnikom plitkog reljefa, dok je manji broj rađen drugim tehnikama kao što je graviranje. Motivi su različiti - dva ili tri užeta prepleteni jedan preko drugog, arkade, biljni ornamenti, različiti uzorci, cik-cak linije, geometrijski simboli, simboli križa, ljiljani, rozete, mjeseci, zvijezde, stilizovane životinje, razni predmeti, figuralne scene iz svakodnevnog života i sa sahrana, prikaz kružnog plesa – kola, koje je stari ritual i jedan je od najčešćih i uobičajenih motiva koje nalazimo na stećima. Mnogo motiva se može naći na stećcima hercegovačke škole, gdje je čak svaki deseti stećak dekorisan.

Dekoracije variraju između kombinacije od samo jednog simbola, do kompleksnih geometrijskih slika i vizualizacija iz svakodnevnog života. Figuralni performansi su često u kompozicijama koje se ponavljaju kao i u geometrijskim slikama. Scene lova su nerijetke, što nas dovodi do zaključka da je lov bio popularna zabava feudalaca, a pogotovo lov na jelene. Jelene su lovili psi, napadali sokolovi i pratili lovci u trci ili na konjima, tako što su ih strijeljali strelicama i strijelama. Ponekad je motiv samo grupa jelena koja trči kroz livadu ili šumu, ali psi ili ljudi nisu prikazani. Umjesto toga, poznavajući prirodu kompozicije, oni mogu biti uključeni kroz kontekst posmatrača. Koliko je jedan prikaz na nekom stećku kompleksan po svojoj formi i kreativnosti ovisi od bogatstva naručioca i vještina kovača. Pored jelena, na stećima su i druge divlje životinje poput medvjeda, koji obično stoji uspravno na zadnjim šapama dok ga lovac probada kroz stomak.

Postoji i mnogo različitih motiva na stećima, gdje muškarci i žene plešu zajedno, držeći se za ruke ili sa rukama na ramenima u preciznim pozama. Igrač može jahati jelena ili konja, tako da se preminuli predstavlja kao vođa. Postoje i prikazi plesova samo muškaraca, ili samo žena, ali jako su rijetki. Pored tradicionalnih scena plesa postoje i scene

koje prikazuju viteške duele ili turnire. U rijetkim slučajevima, dueli ili neki drugi viteški prizori, koji uključuju vitezove i oružje, se održavaju ispod slijepih lukova. Češće se ti dueli održavaju u otvorenim prostorima sa ženama koje čekaju da okite pobjednike cvijećem. Na stećcima, postoje i scene porodičnog života koje prikazuju oca i majku sa djecom. Sve odabране scene su u duhu Srednjeg vijeka, obavijenog u atmosferu feudalnih plemića, njihovog lova i ratnih navika.

Analizirajući različite prizore na stećcima, možemo zaključiti da su umjetnici bili neiskusni po pitanju proporcija, perspektive i zanatstva. Što se tiče prirode: životinje, drveće i ljudi su prikazani u nerealnom omjeru perspektive i proporcije, te zbog toga scene izgledaju neiskusno i naivno. Lovac obično jaše tako malog konja da njegove noge dodiruju tlo, a drveće se često čini manjim od životinja. U tradicionalnom plesu – kolu, odnosi između ljudskih figura su prikazane više realistično. U ovim prizorima se osjeća mnogo ritma: figure se harmonično njišu i pokreti nogu su bolje usklaćeni. Iste osobine karakterišu scene sa individualnim figurama kako ljudi tako i životinja. Zahvaljujući prizorima sa zmijama, zmajevima s krilima i konjima, stećak nam pokazuje vrijeme feudalizma u kojem su ova mitska stvorenja bila skoro pa izjednačena sa stvarnim bićima.

Ovi motivi se prikazuju posebno u viteškim scenama, koje su povezane sa brojnim oklopima, dekorisanim emblemima i oružjem. Na stećcima gdje nisu prikazane ljudske figure, njihovo oružje je postavljeno tako da prikaže privilegovanu poziciju koju su imali u feudalnom društvu. Oklopi ili oružja su bili dekorisani floralnim i geometrijskim motivima, u jugozapadnoj Bosni su to najčešće motivi ljiljana. U Hercegovini na sarkofazima, na krajevima i gornjem dijelu je, najčešće, prikazivan motiv vinove loze. Pletonice i spirale imaju slične pozicije na stećcima i slične uloge, kao i različite linije i lišće. Geometrijski motivi često popunjavaju kompoziciju i rijetko dolaze kao jedina dekoracija.

U istočnoj Bosni, stećci su polegnuti i često manjih dimenzija, ali kao i u Hercegovini, ideja „vječne kuće“ kao jedinstvenog mjesta počinka preminulog je i dalje prisutna u obliku i formi. Ono što razdvaja hercegovačku školu od istočno-bosanske škole, su slike arkade s pilastrima koje su karakteristične za Hercegovinu. Stećak iz Donje Zgošće, koji pripadaju Istočno-bosanskoj školi, pokazuje utjecaj geografske pozicije na sami oblik, s obzirom da liči na drvene planinske kuće građene u Bosni. Iako nedostaje zapadnih utjecaja, na stećcima istočne Bosne prisutan je dominantni motiv biljne dekoracije. Stećci istočno-bosanske škole su uvijeni u biljne motive onih biljaka koje su karakteristične za te dijelove Bosne. Ova razlika u dekoraciji stećaka iz Hercegovine i stećaka iz Bosne može se smatrati manje važnom, ali samo na prvi pogled. Razlika u dekoraciji pokazuje originalnost istočnobosanskih stećaka i njihovu pročišćenu formu izuzetu od vanjskih uticaja, što nije slučaj sa stećcima u Hercegovini. Dok su likovi na stećcima iz Hercegovine često prikazani u pokretu, likovi sa stećaka iz istočne Bosne su rijetki, a i ako se prikazuju, prikazuju se kao portreti ili siluete. Ovo je još jedna razlika između ove dvije škole: stećak u Hercegovini se fokusira na ljudsko, a stećak iz istočne Bosne na prirodno okruženje.

Akademik Alojz Benac dolazi do zanimljivih zaključaka u poređenju stećaka sa suvremenim i futurističkim tokvima u arhitekturi. Sarkofazi koji su većinski pronađeni na kršovitim područjima Hercegovine, na svojim dužinskim stranama imaju dekorativne elemente slijepih arkada sa stubovima, slične onima na javnim i privatnim objektima različite funkcije u arhitekturi. Ovi sarkofazi svojim velikim dimenzijama obično posmatrača asociraju na

kolonade i arkade na objektima. Na nekim od pronađenih sarkofaga u Crnoj Gori, stubovi sa bazom i kapitelom su izrazito vidljivi, kao oni na mnogim historijskim građevinama. Ovi elementi su često stilizirani do te mjere da prikazuju čovjeka sa raširenim rukama i kao takvi mogu se pronaći kao motivi visokih križasto oblikovanih stećaka i stećaka u obliku sanduka. Pojavljivanje slijepih arkada i kolonada na stećima se može povezati s arhitekturom Hercegovine i Dalmacije, gdje su zgrade često građene sa trijemovima, koji čine kolande sa stubovima i arkadama. Ovi detalji podsjećaju na ranu romaničku arhitekturu za kojom nije nužno ići dalje od jadranske obale, gdje postoje nevjerojatni primjeri ove arhitekture kao što je crkva u Zadru ili franjevački samostan u Dubrovniku. Drugi motivi na stećima su specifične arkade kao dio slijepih arkada, koje veoma jasno pokazuju spoj sa gotičkom arhitekturom. Sve ovo nas vodi do zaključka da su stećci nastali pod uticajem arhitekture i umjetnosti jadranske obale i zapada, odnosno romaničke i gotičke arhitekture.

Natpisi na stećima, koji se zovu epitafi, su pouzdani svjedoci vremena iz kojeg datiraju, te kao takvi predstavljaju značajnu historijsku vrijednost. Marko Vego (1907 - 1985.), bosanskohercegovački arheolog, historičar i bivši direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, dao je veliki značaj studijima o epitafima. Objavio je nekoliko naučnih članaka i knjige na temu srednjovjekovne Bosne i Huma (kasnije Hercegovina), koji su neizbjježna literatura za proučavanje stećaka. Većina stećaka sa epitafima dolazi iz Hercegovine. Ovi natpisi su najčešće u kratkim formama i daju detalje o preminulom, a ponekad i o kovaču koji je radio na stećku. Oni također govore o pojedinim historijskim događajima, a češće o značajnim događajima iz privatnog života preminulog. Najčešće su pisani bosancicom i često u formi strofe koja šalje poruku u budućnost, a nekad je ta poruka iz prošlosti života preminulog. Oni nam daju uvid u proces kreiranja stećaka. Dok su stećke pravili kovači, natpisi su rađeni od strane dijaka. Dijak je bila funkcija pisara u srednjoj Bosni i Humu (Hercegovini) i samo su feudalni gospodari mogli naručiti natpise od njih. Većina natpisa na stećima datira iz 14., 15. i 16. st., ali također postoje neki iz 13. st. kao što je onaj na grobu Marije, žene popa Dabiživa iz Vidoštaka.

Iako je napisan veliki broj knjiga, monografija, članaka i drugih izdanja o stećima, do sada ostaju otvorena mnoga pitanja. Šefik Bešlagić (1908-1990.) je napisao jedan od najznačajnijih naučnih radova o stećima, a njegova djela su objavljena u nekoliko naučnih knjiga i članaka. Bešlagićeva naučna istraživanja su od velike važnosti zbog sistematizacije postojećeg materijala, rukovođenja prebrojavanjem stećaka, datiranjem natpisa i formi, interpretacije simbola i ornamenata, te serije naučnih putovanja kroz Balkan, koja su rezultirala boljim razumijevanjem historije stećaka. Svim ovim, Bešlagić je svim društvenim krugovima uspio približiti stećke kao jedinstveni srednjovjekovni fenomen na teritoriji Bosne i Huma (kasnije Hercegovine.) Brojni rezultati njegovih istraživanja izdati su u nekoliko knjiga i u različitim izdanjima, tako da i danas predstavljaju početnu tačku za sve istraživače koji se bave ovom temom.

Legende i narodne priče

Stećak je povezan za brojne legende i narodne priče koje se razlikuju od mjesta do mjesta, a ono što im je zajedničko, je da su se upravo zbog tih legendi i mitova uspjeli sačuvati od kompletног nestanka. Postoji široko rasprostranjeno vjerovanje u čudesne moći stećaka;

o benefitima koje će briga o stećima donijeti u zajednicu sela, ili s druge strane pokazati kao kazna, često manifestovana kroz udare gromova (u slučaju skrnavljenja nekropola.) Pomjeranje stećka sa njegove originalne pozicije, uništavanje ili oštećivanje stećka, u bilo kojem pogledu, prema narodnim pričama, donosi lošu sreću. Jedna od narodnih priča, karakteristična za Hercegovinu, je o Grcima koji su napustili Hercegovinu zbog duge i hladne zime, ali su iza sebe ostavili materijalne dokaze, tj. nekropole (zbog toga se zovu „grčka groblja.“). Jedna od legendi, iz koje je uzet i naziv za neke nekropole, je legenda koja govori da su svatovi, koji su ubijeni u određenom sukobu i koji su zakopani na to isto mjesto, zajedno sa mladom i mladoženjom, te se te nekropole nazivaju „svatovska groblja.“

Bojenje stećaka u bijelo je jedna od tradicija povezanih s njima, po kojoj bi, nekoliko puta u godini, neka siromašna djevojka za taj posao bila nagrađena od sela. Prema vjerovanjima ovo djelo je trebalo eliminisati nepogode i nesreće, a prema Šefiku Bešlagiću, koji je proučavao stećke i narodne priče vezane za njih, ovaj običaj je bio način pomaganja siromašnim djevojkama na način da se „ne povrijede njeni osjećaji i ponos“. Navike kao što je ova zaslužuju veći interes, a ovakvi običaji ne bi trebali biti banalizirani na najnižu racionalnu razinu, zato što često u sebi imaju elemente magijskih i paganskih vjerovanja. Kod obreda koji bi trebali utjecati na vrijeme, takvi rituali nisu rijetki na Balkanu, i tada to često nije „pomaganje siromašnoj djevojci“ nego društvo kroz te magične ili paganske obrede izražava potrebu za općim dobrom i za to je teško naći racionalna ili moralna objašnjenja. Odgovori na pitanja ove prirode zahtijevaju bolju suradnju između historičara i etnologa, ali oni predstavljaju nerazdvojan dio proučavanja stećaka, jer jedino na ovaj način možemo razumjeti kontekst u kojem su stećci nastajali.

Sadašnje stanje

Prema podacima obezbijeđenim od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine većina ovih nekropola su trenutno u lošem stanju. Prema tim informacijama dostupnim na web stranici komisije iz jula 2017., donijeta je potvrđna odluka o ukupnom broju od 122 nekropole i dat im je status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine. Nekropole koje su proglašene nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine su zarasle u vegetaciju i u većini slučajeva nisu održavane, što zbog neadekvatnog održavanja ubrzava njihovo propadanje. Postoji veliki broj faktora koji imaju negativne uticaje na ove spomenike kao promet, atmosferilije i zagađenost zraka. Neke od ovih nekropola su ugrožene konstrukcijama novih objekata u njihovoj neposrednoj blizini, a alarmirajuće je da se stećci iz nekropola još uvijek koriste kao materijal za izgradnju. Da bi se ovakve radnje spriječile potrebno je promijeniti postojeći zakon na rigoroznije mјere.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, u svojoj Odluci o proglašavanju dobara nacionalnim spomenicima, posjećujući lokacije sa nekropolama, u mnogo slučajeva evidentira da su gotovo na svim pojedinačnim stećima primijećena oštećenja. Kao rezultat nedostatka održavanja i vegetacije, opasnost od štete na nekropolama je porasla. Na nekim dijelovima drveće i rastinje je toliko agresivno da se spomenici teško uočavaju. Neki od stećaka su gotovo do polovine propali u zemlju, neki su stisnuti jedan uz drugi, a ulazi na nekropole su otežani zbog nedostatka prilaznog puta.

Pored činjenice da je kamenje sa stećaka korišteno kao građevinski materijal, poznato je dosta slučajeva gdje su se pomjerali sa svojih izvornih lokacija zbog građevinskih radova ili radova na cestama. Zbog premještanja stećaka sa prvobitnog mesta često gube na ambijentalnoj vrijednosti i bivaju fizički oštećeni.

Naša briga za stećke danas koristi veoma zastarjele metode konzervacije. Stećci se samo pjeskare i pri tome se sa kamena skida ne samo nečistoća, nego i njegov dobar površinski sloj. Iako nagrizen kiselim kišama i ostalim atmosferiljama, taj sloj ipak predstavlja određenu zaštitu samog kamena. Njegovo skidanje, bez kasnijeg adekvatnog tretiranja samo „otvara“ put štetnim utjecajima i omogućava im da prodru dublje, u samu strukturu kamena. Na ovaj način se nepovratno oštećuju svi reljefi i ornamenti, a sam stećak ili nekropolu dobivaju potpuno drugačiji izgled. Osim toga, uklanjuju se i svi tragovi eventualnih intervencija na stećcima, koji bi samo neoskrvrenjeni mogli dati iznimne rezultate kroz različite analize slojeva i tehnika rada, nudeći nova saznanja.

Konzervacija stećaka trebala bi uključiti sve savremene tehnologije i tehnike koje se u svijetu koriste. Korištenje nano-tehnologije u zaštiti kamena, danas predstavlja jedan od malo invazivnih i jednostavnih načina da se spriječi njegova degradacija i propadanje. Trendovi u zaštiti spomenika danas uključuju veliki broj stručnjaka iz raznih oblasti, od arheologije, historije umjetnosti, arhitekture do hemije, biologije, petrologije ili IT sektora. Samo holistički pristup očuvanju ovih vrijednih spomenika može garantovati njihovu dugovječnost.

Zaključak

Diskusija o značaju i osobenostima stećaka ne prestaje. Na početku razvijanja ovih istraživanja fokus je bio baziran na njihovoj rustičnosti i umjetničkoj nezrelosti umjetnika koji su ih radili. Kada stećke poredimo sa velikim djelima srednjeg vijeka iz zapadne Evrope, ističe se njihov grubi realizam u širem krugu svjetske umjetničke scene. Kao što se mijenjao stav o umjetnosti kroz historiju, tako se mijenjao i stav prema stećcima, što je vremenom dovelo do njihovog visokog položaja na svjetskoj umjetničkoj sceni. Posebno su prepoznati među ljubiteljima umjetnosti i umjetnicima koji proučavaju narodnu i lokalnu umjetnost, a koji vide stećak kao izvor inspiracije i stimulans za nove kreacije. Prema kulturno-historijskim, umjetničkim i drugim monumentalnim vrijednostima stećci predstavljaju jedinstvenu pojavu na europskom kontinentu. Razvili su se pod različitim utjecajima, ali oni ne predstavljaju kopiju bilo čega sličnog, nego potpuno autentični materijalni dokaz o kontinuitetu historije i kulture Bosne i Hercegovine. Važnost stećaka nije bila primijećena i valorizirana dugo vremena. Kulturno-umjetnička vrijednost stećaka je među najvažnijim značajkama za autentičnost historije Bosne i Hercegovine. Ovi spomenici predstavljaju značajan segment svjetske umjetnosti i na neki način preteču savremene umjetnosti koja se reflektuje u njihovim plitkim reljefima, geometriji i biljnim ornamentima koji simbolizuju univerzalnost i kontinuitet vremena čiji tok nikad ne završava. Iz slika lova i viteških borbi smo naučili detalje svakodnevnog života ljudi Srednjeg vijeka, a epitafi nam govore o osobnosti, duhu i generalnom odnosu zajednice u sferi filozofije, literature i jezika. Kao takvi stećci zaslужuju punu pažnju svjetske publike i veliku brigu svih nivoa vlasti i društva Bosne i Hercegovine, jer oni predstavljaju univerzalno svjetsko dobro.

U prvobitnim istraživanjima o stećcima naučnici su naglašavali isključivo njihovo bogumilsko porijeklo, ali ove hipoteze su kasnije demantovane i zahvaljujući materijalnim dokazima danas se može tvrditi da su ispod stećaka zakopani pripadnici bosanske, pravoslavne i katoličke crkve. Prikazi u tehnički plitkog reljefa na stećcima su materijalni dokaz napredovanja umjetnosti Bosne i Hercegovine srednjeg vijeka u sklopu europske umjetnosti, dok s druge strane elementi sunca, mjeseca i prirode su dokaz o autentičnosti i povezanosti prirode sa najstarijim vjerovanjima na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Pod izgovorom zaštite, stećci su često premještani sa svojih izvornih lokacija i stavljeni na nove lokacije ili u dosta slučajeva uništavani. Svi stećci u botaničkom vrtu i ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine su premješteni sa svojih prvobitnih lokacija, te su tako izgubili svoju ambijentalnu vrijednost. Nekropole se mogu pronaći na nedostupnim mjestima i time su njihova zaštita i očuvanje otežani. S druge strane, dostupne nekropole su izložene lošim atmosferskim uvjetima i oštećenjima izazvanim eksploracijom zbog turističke namjene.

Internacionalna potvrda o važnosti stećaka je odluka o upisivanju sveukupno 30 nekropola na teritoriji Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske na UNESCO-vu svjetsku listu baštine. Od 70 000 registrovanih stećaka više od 60 000 se nalazi u Bosni i Hercegovini. Jedinstvenosti ovog fenomena, pored fizičke forme, doprinijeli su još uvijek nejasni simboli i drugi reprezentativni integralni dijelovi njihove vizualne i plastične dekoracije. Stećci su neiscrpljni predmet istraživanja i njihova univerzalna vrijednost još uvijek živi i inspiriše.

Bibliografija

- [1] Miletić, Nada (1982) *Umetnost na tlu Jugoslavije: Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, Zagreb: Spektar, p.19-25
- [2] The 1911 *Encyclopædia Britannica* described the term as follows: *Giaour*, a word used by the Turks to describe all who are not Muslims, with especial reference to Christians. The word, first employed as a term of contempt and reproach, has become so general that in most cases no insult is intended in its use. A strict analogy to giaour is found in the Arabic *kafir*, or unbeliever, which is so commonly in use as to have become the proper name of peoples and countries.
- [3] Bešlagić, Šefik (1989) *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 33-37, p. 567-576
- [4] Bešlagić, Šefik (1953) *Naše starine I: Proučavanje i zaštita stećaka*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, str. 167-175
- [5] UNESCO, World Heritage List (2017) *Stećci Medieval Tombstones Graveyards* [whc.unesco.org], available at: <http://whc.unesco.org/en/list/1504> [accessed on 06th February 2017]
- [6] Trapara, Boris (2016) *Stećci: kameni spavači iz srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Novo vrijeme [www.novovrijeme.ba], available on: <http://novovrijeme.ba/stecci-kameni-spavaci-iz-srednjovjekovne-bosne-i-hercegovine/> [accessed on 05th December 2016]
- [7] Bešlagić, Šefik (1989). *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 11-25
- [8] Bešlagić, Šefik (1989) *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 11-25
- [9] Benac, Alojz (1967) *Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, p. 5-25
- [10] Lovrenović, Dubravko (2009) *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, p. 11-14
- [11] Trapara, Boris (2016) *Stećci: kameni spavači iz srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Novo vrijeme [www.novovrijeme.ba], available on: <http://novovrijeme.ba/stecci-kameni-spavaci-iz-srednjovjekovne-bosne-i-hercegovine/> [accessed on 05th December 2016]
- [12] Challet, Jean (1965) *Naše starine X: Bogumili i simbolika stećaka*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, p. 19-38
- [13] Bešlagić, Šefik (1989) *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 512-513
- [14] Lovrenović, Dubravko (2009) *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, p. 24-26

- [15] Popvac Roso, Maja (2015) *One-span Ottoman bridges in Bosnia and Herzegovina*, Mostar: Solvej d.o.o., p. 14-20
- [16] Bešlagić, Šefik (1989) *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 567-576
- [17] Benac, Alojz (1967) *Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, p. 5-25
- [18] Miletić, Nada (1982) *Umetnost na tlu Jugoslavije: Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, Zagreb: Spektar, p.19-25
- [19] Bešlagić, Šefik (1989) *Stećci – Kultura i umjetnost*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 75-80
- [20] Bešlagić, Šefik (1954) *Naše starine II: Stećci u dolini Neretve*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, p. 181-212
- [21] Bešlagić, Šefik (1954) *Naše starine II: Stećci u dolini Neretve*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, p. 181-212
- [22] Benac, Alojz (1967) *Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, p. 5-25
- [23] Lovrenović, Dubravko (2009) *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, p. 164-168
- [24] Trapara, Boris (2016) *Stećci: kameni spavači iz srednjovijekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Novo vrijeme [www.novovrijeme.ba], available on: <http://novovrijeme.ba/stecci-kameni-spavaci-iz-srednjovijekovne-bosne-i-hercegovine/> [accessed on 05th December 2016]
- [25] Miletić, Nada (1982) *Umetnost na tlu Jugoslavije: Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, Zagreb: Spektar, p.19-25
- [26] Lovrenović, Dubravko (2009) *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, p. 89-90
- [27] Vidović, Drago (1954) *Naše starine II: Simbolične predstave na stećima*, SA: Zavod za zaštitu spomenika, p. 119-136
- [28] Miletić, Nada (1982) *Umetnost na tlu Jugoslavije: Stećci*, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, Zagreb: Spektar, p.33-36
- [29] Wenzel, Marian (1965) *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša, p. 10-15

Nasljeđe Srednjeg vijeka u kontekstu razvoja turizma u Bosni i Hercegovini: pregled i preporuke

RUBA VELAGIĆ

Organizacija za razvoj turizma i zaštitu nasljeđa „OstajteOvdje!“

Kao jedna od najvećih industrija na svijetu, turizam je brzo rastao tokom posljednjih šest desetljeća. To je bilo značajno za smanjenje nezaposlenosti, povećanje ekonomskog rasta i doprinos očuvanju prirodnih resursa i kulturnoj razmjeni. Statistika koja se odnosi na međunarodne turističke dolaske ukazuje na nastavak rasta industrije s 25 miliona ljudi u 1950. godini na 800 miliona u 2005. Smatra se da je industrija dosegla do 1,56 milijardi turista širom svijeta do 2020. godine.

Definicija Svjetske turističke organizacije kaže da turizam obuhvaća aktivnosti osoba koje putuju i borave na mjestima izvan njihovog uobičajenog okruženja ne više od jedne uza-stopne godine za slobodne, poslovne i druge svrhe. Hunziker i Krapf, švicarski istraživači turizma i profesori, već 1942. definiraju turizam kao zbroj pojava i odnosa koji proizlaze iz putovanja i boravka nerezidenata, ukoliko ne dovode do stalnog boravka i nisu povezani s ostvarivanjem poslovne aktivnosti. Te dvije definicije ukazuju na određene karakteristike turizma koje ga razlikuju od drugih oblika putovanja. Prvenstveno, definicije označavaju turizam kao privremeno putovanje u nepoznato okruženje bez namjere trajnog naseljavanja ili stalnog zaposlenja.

U smislu ekonomske dobiti, turizam je bio glavni izvor prihoda za mnoge post-konfliktne zemlje i zemlje u razvoju širom svijeta. U većini nerazvijenih zemalja u svijetu, dobit od sektora turizma ima najveći udio u njihovim ekonomijama. Osim toga, turizam raste brže od ostalih sektora ekonomija nerazvijenih zemalja. Iz tih razloga, turizam ima potencijal da bude važna polazna tačka za ekonomski oporavak u većem dijelu nerazvijenog svijeta, koji trpi ozbiljnu nezaposlenost zbog posljedica svjetske ekonomske krize.

Razvoj turizma može potaknuti ekonomsku stabilnost, proširiti infrastrukturu i usluge, povećati zaradu u stranoj valuti, stvoriti izravnu i neizravnu zaposlenost i povećati učinak umnožavanja na primarne i sekundarne sektore. Osim toga, turizam se smatra putem ka širem razvoju i zajedničkom rastu i više nije samo generator deviza. Tako je došlo do toga da turizam može imati i pozitivan i negativan utjecaj na lokalno stanovništvo, sukobe i okoliš, ne samo kao izvor ekonomskog razvoja, nego i kao akter koji utječe na društvene promjene kroz promoviranje izgubljenih tradicija, poticanje globalnog ljudskog dostojsanstva, poticanje interesa za kupovinu suvenira, privrženost zajednici, povećavanje kulturnog prihvaćanja, kroz interakciju i podizanje svijesti o drugom i drugačijem, kroz povezivost i gostoprимstvo, te kroz njegovanje i očuvanje umjetnosti i kulture.

Uspješno promoviranje turističkih proizvoda zahtjeva kontekst koji omogućava svjetskoj javnosti da cijene ono što zemlja ima za ponuditi posjetiteljima. Taj kontekst je ukupna slika ili brend zemlje. Ako se, na primjer, jedna zemlja smatra široko prihvaćenom kao moderna, sigurna, čista i efikasna država, šanse da se turisti privuku na njene atraktivne

destinacije su dobre. Štaviše, ako je nacija poznata po svojim jedinstvenim karakteristikama, bilo da su kulturne, umjetničke, prirodne ili umjetne, pozitivna radoznalost će pružiti kontekst koji potiče turiste da otkriju nešto novo ili barem zanimljivo.

Postoji veliki broj vrsta turističkih kretanja i različitih motivacija zašto se pojedinac odlučuje da posjeti neku destinaciju. Posljednjih dvadesetak godina mijenja se mentalitet turiste koji sada putuju iz drugih razloga, ne samo u svrhu odmora i relaksacije, nego i edukacije, proširivanja vidika i zaokruživanje palete emocija koje sada uključuju i tugu, oduševljenje, zabrinutost, zaintrigiranost, humanitarni rad i sl. Turizam uključuje i kretanje ljudi koji posjećuju groblja kako bi vidjeli statue i pogrebne ukrase, groblja iz rata, grobove i spomen sobe ratnih aktera ili važnih političkih figura, čije posjećivanje izaziva osjećaj nacionalnog ponosa ili za strance bolji uvid u etnogenezu države koju posjećuju. Istina je da većina ljudi povezuje groblja sa tugom i morbiditetom, također je istina da postoji sve veći broj ljudi za koje su izvor fascinacije ili interesa. Groblja na nevjerovatan način svjedoče tekovinama jednog vremena: stilovima, vrijednostima, identitetima. Bosna i Hercegovina je bogata nekropolama iz Srednjeg vijeka, nišanima i turbetima iz Osmanskog doba, drugo najveće Jevrejsko groblje u Europi (16. stoljeće) nalazi se u Sarajevu, austrijska groblja iz 19. i s početka 20. stoljeća, kao i šehidska groblja iz proteklog rata često su posjećena turistička mjesta.

Nadalje, postoji trend posjeta različitim srednjovjekovnim građevinama, koje možemo pronaći na svim stranama Europskog kontinenta. Posjeta tim lokalitetima predstavlja svojevrsno putovanje kroz vrijeme, u mistični prostor kraljevstva, kula, dvoraca, tamnica, zanimljivosti iz svakodnevnog srednjovjekovnog života, kao i nošnji, igara i sl.

Preklapanje između ove dvije vrste turističkih kretanja na području Bosne i Hercegovine možemo prepoznati kroz primjer stećka, monolitnog kamenog spomenika vezanog za cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine, ali za dijelove Srbije, Crne Gore i Hrvatske. U isto vrijeme i nekropola i spomenik kulture, zanimljiv je različitim kategorijama posjetioča, te se može brendirati na više načina i kroz različite pristupe.

Njihov nedovoljno iskorišteni turistički kapacitet kao i prijedlozi kako takav vid turizma razviti -(koristeći komparaciju sa europskim gradovima i drugim poznatim turističkim destinacijama), bez da se našteti nekropolama, biće okosnica ovog rada. Pokušat ćemo dati prijedloge lokalnim i državnim vlastima, te akterima privatnog sektora u oblasti turizma kao i nevladinim organizacijama.

"Srednjovjekovni" turizam

Srednji vijek je bio period promjena i nemira u Europi, ali njemu pripada veliki dio savremenog Europskog nasljeđa. Sve, od vitezova u sjajnom oklopu, grandioznih dvoraca, kraljevskih dvora, mnoštvo motiva korišteno je za stvaranje bajki i usmenih predaja.

Otkad je završilo ovo nevjerojatno razdoblje povijesti, bezbroj gradova u Europi uspjelo je zadržati svoje srednjovjekovne elemente, arhitekturu i šarm. Od moćnih gradova sa zidinama, do malih sela s dvorcima i gotskih gradića, u Europi se može posjetiti puno dobro sačuvanih srednjovjekovnih gradova. Upravo duhom srednjovjekovnog nasljeđa u kombinaciji sa sačuvanim elementima tog starog vremena, privlače ljudi iz cijelog svijeta da ih posjeti.

Sam termin „srednjovjekovni turizam“ ne koristi se u stručnoj literaturi u oblasti turizma i ova kovanica se često odnosi na turistička kretanja tokom Srednjeg vijeka. Međutim broj posjeta i rast ponude inspirirane srednjovjekovnim nasljeđem ili upotreba srednjovjekovnih građevina u turističke svrhe je vrlo rasprostranjena po Europi. Počevši, od barova inspiriranih srednjovjekovnim krčmama, simulacije života u srednjovjekovnim zamcima, srednjovjekovne igre i nošnje, posjete grobljima, bogomoljama, ruševinama kojima se pridaje mistični značaj. Različiti religijski objekti, srednjovjekovna hereza, inkvizicija, vještice, alhemija - sve se više spominju u romanima, filmovima, serijama i formiraju želju turista da posjete mjesta povezana s tim fenomenima. Države Europe kao što su Škotska, Austrija, Njemačka, Česka, Rumunija, Francuska su dobri primjeri kako se državni intervencionizam u smislu pomoći za obnovu i očuvanje srednjovjekovnih spomenika uz aktivnosti privatnog sektora koji osluškuje ponudu i potražnju, može pretvoriti u održive projekte, koji čuvaju kulturno nasljeđe, donose profit i oplemenjuju život lokalnih zajednica. Srednjovjekovni turizam možemo promatrati kao zasebnu kategoriju turizma „nasljeđa“.

Destinacija: Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina pokazuje značajan napredak u oblasti turizma. Podaci Svjetske turističke organizacije pokazuju da je dolazak turista porastao u prosjeku za 24% između 1995-2000. U 2016. godini u Bosni i Hercegovini registriran je dolazak 1.148.530 turista, što je povećanje od 11,6%, dok je ostvareno 2.376.743 noćenja, što predstavlja porast od 10,9% u odnosu na prethodnu godinu. Prema procjeni iste organizacije, Bosna i Hercegovina će imati treću najveću stopu rasta turizma u svijetu za razdoblje između 1995. i 2020. godine. Ako je vjerovati ovim podacima, čini se da je turizam jedina grana privrede koja tako brzo i u kontinuitetu raste, stoga znatiželja da se što dublje shvati i objasni motivacija turista za dolazak u BiH predstavlja važan dio održavanja tog kontinuiranog rasta.

Bosna i Hercegovina je prepoznatljiva po svojim prirodnim ljepotama, netaknutim rijekama, masivnim planinama, bogatom bilnjom i životinjskom svijetu. Pristupačne cijene, kvalitetna hrana i bogata historija privlače strane goste. Oni dolaze da se upoznaju i sa komplikiranom političkom historijom, ratovima, trenutačnom političkom i društvenom situacijom. Tako se Bosna i Hercegovina nesvesno brendirala kao jedna od destinacija tamnog turizma. Memorijal u Potočarima, Tunel spaša, Mostarske ruševine, niz muzeja, galerija i izložbi sa ratnom tematikom postale su bosanski brend. Međutim, primjetno je da turisti u BiH osim toga ne mogu pronaći nikakve aktivnosti, ture ili sadržaje koji bi ih upoznali sa antičkom, predosmanskom povijesti Bosne. A čini se da je vrlo teško pronaći usaglašeno mišljenje o ovim pojavnama. U većini slučajeva turističko pričanje je površno i ne ostavlja prostora za dubinske analize, jer ljudi koji posjećuju Bosnu i Hercegovinu tu ostaju par dana – možda se bas zato, turistički radnici odlučuju zaobići detaljnu priču o Srednjem vijeku.

Iako vojne tvrđave u Bosni i Hercegovini potječu iz rimskih vremena, većina ih je izgrađena između 12. i 15. stoljeća. Danas ih ima oko 300, ali većina ih je u ruševinama. Najljepše i najbolje očuvane su: Sarajevo, Srebrenik, Blagaj, Jajce, Travnik, Tešanj, Počitelj, Dobojski Vranduk, Bobovac, Stolac, Maglaj, Gradačac, Ljubuški, Sokol, Sokolac na Uni Dobor, Ključ, Bihać, Bosanska Krupa, Ostrožac, Oštrovica, Velika Kladuša, Višegrad, Zvornik itd. Dvor u Kraljevoj Sutjesci bio je čak bogato uklesan u gotičkom stilu. Primjer srednjovjekovne got-

ske i romaničke kule je kula svetog Luke koja se nalazi u Jajcu i sagrađena je u 15. stoljeću. Sve ove građevine imaju potencijal biti vrlo posjećene turističke atrakcije, sa šetnicama, žičarama i pratećom infrastrukturom. Neke od njih su obnovljene nakon ratnog uništanja i zbog protoka vremena. Osim toga, ovakve lokacije su prikladne za simulacije srednjovjekovnog života, simulacije srednjovjekovne igre, škole u prirodi (časovi historije), pa i kao prostor za razvoj ugostiteljstva i tematskih smještajnih kapaciteta. Postoje brojni zanimljivi objekti kao Katakombe se nalaze unutar gradskih zidina u Jajcu, kod Medvjed kule, to je zapravo neka vrsta crkve pod zemljom koja je napravljena u živoj stijeni. Naredbu za klesanje ove podzemne crkve dao je Hrvoje Vukčić Hrvatinić, kao grobničku plemićke porodice Hrvatinića. U Zemaljskom muzeju postoji stalna izložba Bosna u Srednjem vijeku, u botaničkom vrtu na otvorenom mogu se vidjeti i stećci. Eksponati su pronađeni na sljedećim lokacijama: Bobovac, Jajce, Gomjenica kod Prijedora, Grborezi kod Livna, Čipuljić kod Bugojna, Potoci i Hodbina kod Mostara, Batković kod Bijeljine, Mušići kod Višegrada, Mahovljani kod Banje Luke, Vrbljani kod Ključa, Brodac i Dvorovi kod Bijeljine, Sultići kod Konjica i Humac kod Ljubuškog. Ne postoji muzej posvećen isključivo srednjovjekovnom periodu, niti kontinuiran rad privatnog sektora kojim bi potencijali za razvoj "srednjovjekovnog turizma" bili prepoznati.

Tamni turizam (grobni turizam)

Iduća kategorija koja nam može biti zanimljiva u smislu prepoznavanja potrebe tržišta i jedne od elemenata turističke ponude u Europi i svijetu je i tzv. tamni turizam. Tamni turizam (crni turizam ili turobni turizam) je zapravo vrsta turizma koji uključuje putovanja na mesta koja su historijski povezana sa smrću ili sa tragedijom. U posljednje vrijeme predloženo je da koncept uključuje i motive zbog kojih turista posjećuje tu lokaciju. Tanaturizam, izведен iz drevne grčke riječi *thanatos* za personifikaciju smrti, koristi se manje nego pojmovi tamni ili crni turizam. Nekropole po svojoj definiciji jesu groblja i jesu mesta sušinski povezana sa smrću. Od grobalja se razlikuju jer su prostorno veće, nastale su u dalekoj prošlosti i posjećuju se više iz kulturoloških ili istraživačkih, nego iz memorijalnih razloga.

Netflix je 2018. objavio kratku dokumentarnu seriju Dark tourist, koja je uz HBO-ov Chernobil uistinu popularizirala ovaj vid turizma, praćen sjenkama prošlosti, pomoću sablasnim pričama i sve u svemu jednog potpuno novog i drugačijeg osjećaja kojeg post-moderni turista traži.

Bosanskohercegovačke nekropole stećaka

Rasprostranjene po cijeloj Bosni i Hercegovini, kao nezbrinuto bogatstvo neprocjenjive vrijednosti, bijele se nekropole stećaka. Predstavljaju spomen jednom prošlom dobu, ali i važan dio identiteta bosanskih naroda danas. Inspiracija su za umjetnike, slikare, poete i moderne artističke izričaje: ilustratore, animatore, fotografе... Tako važan segment bosanskohercegovačkog kulturnog i umjetničkog života ipak nema pažnju i brigu koju zaslужuje, niti je njihov turistički potencijal iskorišten. Nekropole pripadaju periodu Srednjeg vijeka od 12. do 15. stoljeća i obavija ih plašt kontroverzi povezanih sa procesom pisanja i čitanja povijesti ovog perioda: dalje, postoji nemali broj različitih i neuvjerljivih teorija o

tome šta je kulturno-umjetnička i religijska pozadina stećaka. Smatraju se srednjovjekovnim bosanskohercegovačkim fenomenom, ali razmatrana je i povezanost sa megalitskom tradicijom šire regije i evropskog kontinenta.

Nekropole se nalaze oko Foče, Konjica, Kupresa, Stoca, Nevesinja itd, pokrivajući cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine. Ogroman turistički potencijal kojeg lokalne zajednice u kojima se nalaze možda nisu svjesne može omogućiti brži razvoj, prepoznavanje tih marginaliziranih zajednica i više kulturno-umjetničkih manifestacija. Prepoznavanje i uvezivanje nekropola u smislu turističke ponude može, ne samo pomoći lokalnim zajednicama nego i privatnom sektoru, turističkim agencijama i drugim akterima na tržištu. U Bosni i Hercegovini vrlo su aktuelne i posjećene turističke ture sa osvrtom na rat, historiju, inter-religijsko nasljeđa, što omogućava posjetiocima BiH da dobiju cjelovitu sliku kompleksne bosanske prošlosti. Početak svega, početak priče o identitetu bosanskih naroda krije se u Srednjem vijeku i bez obzira na različite interpretacije tog perioda, te priče sa sobom nose čar i neodoljivu privlačnost. Loše fizičko stanje nekropola, nepristupačan pri-laz, slaba briga lokalnih vlasti i manjak svijesti stanovništva stoji na putu očuvanju i kori-štenju ovog bogatstva.

Lokalne zajednice

Preuzeti finansijski teret za brigu o nekropolama ne može niko drugi do lokalne zajednice u kojima se one nalaze, uz podršku viših instanci vlasti i strategije zaštite i održavanja.

Uvezivanje lokalnih zajednica na čijem se teritoriju nalaze nekropole i apliciranje za zajednički projekat (fond) za održavanje i obilježavanje nekropola, moglo bi biti dobar početak za prepoznavanje turističkog kapaciteta nekropola. Uključivanje učenika/studenata i privatnog sektora (turistički radnici) te stručnjaka u oblasti srednjovjekovnog naslijeda. Table sa opisima nekropola, tekstualnim sadržajem i opisima simbola su neophodne kako bi posjetitelji mogli razumjeti pozadinu i važnost ovih spomenika.

Možda je najvažnije od svega da se spriječi dalje uništavanje stećaka. Nažalost je veliki broj stećaka uništen zbog manjka znanja i svijesti. Prioritet lokalne zajednice bi bio da pokuša educirati javnost o važnosti stećaka i njihovog očuvanja, motivirati ih da stećke fotografiraju, mapiraju, ograde i zaštite od propadanja. Na državnom nivou je uspostavljen sistem za koordinaciju izrade plana upravljanja na čelu sa Komisijom za očuvanje nacionalnih spomenika, Ministarstvom civilnih poslova i Komisijom za saradnju BiH sa UNESCO-m, kao i nadležnim entitetskim ministarstvima kulture i zavodima za zaštitu kulturnog naslijeda. U izradi plana upravljanja primjenjen je princip aktivnog učestvovanja (*participatory approach*) vladinih institucija nadležnih za upravljanje nasleđem i općina na čijem se teritorijama nalaze nominirane nekropole sa stećcima¹.

U svom tekstu koji problematizira očuvanje i zaštitu stećaka Bešlagić tvrdi (što se u potpunosti može aplicirati na današnje stanje): *Najveće poteškoće u dosadašnjem radu na*

---

1 Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, „Plan projekta integrisane rehabilitacije - Procjena arhitektonskog i arheološkog naslijeda (IRPP/SAAH), Regionalni program kulturnog i prirodnog naslijeda za Jugistočnu Evropu“, old.kons.gov.ba, Sarajevo, 2010.

http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=aktuelnost&action=view&id_vijesti=667&lang=1

sistematskoj obradi stećaka moglo bi se svesti na dvoje: nedostatak stručno sposobnih ljudi i nedostatak materijalnih sredstava. Za poslove oko naučne obrade stećaka nemamo, takoreći, uopšte stručnjaka. Njih za sada obavljaju stručnjaci drugih poslova. Ali, malo je arheologa, istoričara umjetnosti, etnografa i drugih koji se mogu odvojiti od svojih redovnih poslova i uspješno raditi na obradi stećaka. Veliki nedostatak se osjeća i u preparatorima, crtačima i fotografima, koji su nužno potrebni kao članovi ekipa. Malena materijalna sredstva i nedostatak modernije opreme za rad na terenu također uveliko otežavaju poslove. Na mnogo mesta se osjeća potreba hitne intervencije za zaštitu stećaka, da se ispravi ako je prevljen, da se očuva ili spoji otkinuti dio stećka, da se obavi odljev natpisa ili ukrasa, itd., ali je to sve skopčano sa prilično velikim materijalnim izdacima.¹

Bez obzira na nizove izazova u procesu očuvanja i održavanja nekropola Radimla mame poglede putnika na putu prema Stocu. Iako se ne nalazi na najprometnijoj magistrali za turiste M17, česte su posjete i manifestacije koje se na ovoj nekropoli održavaju u organizaciji Javne ustanove za razvoj turizma i zaštitu kulturno-povijesnog i prirodnog naslijeđa „Radimla“ (kao i drugih stolačkih Organizacija koji prostor Radimle koriste za svoje kulturno-umjetničke aktivnosti i manifestacije). Ova Javna ustanova (više na www.radimla.ba) bavi se promocijom turističkih atrakcija u Stocu i oko Stoca, organizacijom društvenih događaja, manifestacija, festivala, ali i provođenjem strategije za razvoj i promociju turizma pri lokalnoj zajednici i na županijskom/kantonalnom nivou. Radimla je jedna od najvećih i najvrjednijih nekropola u Bosni i Hercegovini sa izuzetnom različitosti oblika, motiva i natpisa. Poznata je po motivu čovjeka sa podignutom rukom i otvorenom širokom šakom. Ovakav vid menadžmenta gdje se osniva javna ustanova ili NVO sa ciljem brige o nekropoli nije loš način da se oživi njen duh. Konsultacije sa stručnjacima za održavanje srednjovjekovnih spomenika, izdavanja iz budžeta lokalne zajednice kao i aktivizam ljubitelja povijesti mogao bi pomoći u procesu održavanja i brige za nekropole.

Državni i entitetski nivo vlasti

Kada je riječ o ulozi državne administracije u procesu razvoja i promocije turizma Bosne i Hercegovine, nekoliko je fenomena na koje je neophodno обратити pažnju: nedostatak usaglašenosti različitih nivoa vlasti, manjak kvalitetnih dugoročnih strategija, slaba ulaganja i nelegitim proces distribucije novca, nedostatak edukativnih materijala, nepoštovanje krovne organizacije za turističke radnike itd.

Ne postoje zakoni na državnom nivou, u Federaciji BiH postoji Ministarstvo okoliša i turizma, koje je zaduženo za regulisanje turističkih poslova u FBiH, u RS-u to je Ministarstvo trgovine i turizma.

Turistički vodič osoba je koja pruža pomoći, informacije o kulturnom, povijesnom i suvremenom naslijeđu, ljudima na organiziranim putovanjima i individualnim klijentima u obrazovnim ustanovama, vjerskim i povijesnim lokalitetima, muzejima i na mjestima drugih značajnih znamenitosti i atrakcija. Sadržaj koji turistički radnici izlažu, uveliko zavisi

---

¹ Bešlagić, *Proučavanje i zaštita stećaka*, fmks.gov.ba, 1953., 11. str.

<http://fmks.gov.ba/stara/download/zzs/1953/11-1953.pdf>

od edukativnih materijala, ličnog iskustva, i procjene poslodavaca o tome šta je potrebno ispričati kako bi klijenti bili zadovoljni. U Bosni i Hercegovini ne postoji generalni edukativni materijal za vodiče, niti se mogu certificirati na nivou države. U FBiH, Ministarstvo okoliša i turizma objavljuje priručnik po kojem se ispit polaže, prvo za nivo Federacije, a onda zasebno za svaki kanton.

Na državom nivou ili kroz aktivnosti ministarstva turizma bilo bi neophodno napraviti univerzalni edukativni materijal, u suradnji sa stručnjacima i turističkim radnicima. Nedostatak usaglašene literature za turističke radnike dovodi do velikih razlika u turističkom *storytelling*-u, a period Srednjeg vijeka je u zvaničnim materijalima za pripremu stručnog ispita za turističkog vodiča obrađen vrlo skromno u par paragrafa. „Srednjovjekovna mapa Bosne“ mogla bi sadržati nekropole, kule (stari gradovi), bitne informacije o npr. bosanskom kraljevstvu i vlasteli.)

Privatni sektor

Pretragom ponuda turističkih agencija preko platformi za pretragu turističkih ponuda kao što su Tripadvisor ili Viator, GetYourGuide i sl., kao i generaliziranom Google pretragom, dolazimo do informacija da niti jedna agencija ili organizacija ne nudi ture povezane sa srednjovjekovnim nasleđem BiH ili ture koje u svom sastavu imaju predviđen obilazak nekropola. Ponuda je gotovo ista od agencije do agencije i odnosi se na posjete fokusirane na Sarajevo, Mostar (Počitelj, Kravice), Bihać, zatim ponude ratnih tura i političkih tura kao i različite aktivnosti u prirodi (rafting, planinarenje itd.) – Manjak historijskih tura ostavlja prostora za pionirsку ulogu agencija koje u svoju ponudu uvrste ture bazirane na otkrivanju srednjovjekovnih kula, nekropola i tajni Bosanskog kraljevstva.

Te ture mogu biti jednodnevne ili višednevne. Nekropole stećaka koje se npr. nalaze u Hercegovini imaju idealne lokacije da se uvežu u dvodnevnu turu počevši sa širom regijom Stoca (Radimlja i Boljuni), zatim Nevesinja, Ljubuškog, Konjica i Jablanice. Na području RS-a na lokalitetima Foče, Rogatice i Kalinovika, nekropole se također mogu uvezati u dvodnevnu turu obilaska. Mogu se kombinirati sa aktivnostima u prirodi i drugim sadržajima.

Ogromne su mogućnosti i prostor za kreativnost u osmišljavanju ovih programa. Ne moraju to nužno biti tipične ture, koje su svakako prevaziđene. Ogromno je interesovanje za različite workshope, izrade nakita i odjeće, proučavanje simbola kojima stećci obiluju i u nekim se tumačenjima povezuju sa alhemijom. Ne postoji usaglašeno mišljenje o duhovnoj dimenziji stećaka, različite su interpretacije – što ostavlja prostor za zanimljivo i objektivno turističko pričanje, bez zauzimanja stava – nego prezentiranja svih različitih teorijskih pristupa toj problematici.

Stari alfabet kojima su epitafi na stećcima pisani naziva se bosančicom, iznimno poluoblikom bosanskom glagoljicom i predstavljaju jedan vid originalnog stvaralaštva u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti i idu u sami vrh južnoslavenske epigrafike.² Natpisi se mogu otprilike podijeliti na one sa vjerskim ritualima, opisima herojske smrti, podacima

---

2 Bešlagić, Stećci, Kataloško-topografski pregled, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971.

o pokojniku, podacima o okolnosti smrti, podacima sa imenom i sl. Bosančica se u posljednje vrijeme oživljava na suvenirima, magnetima, različitim natpisima, uglavnom u promotivne svrhe i u modernom dizajnu.

U državama kao Japan, turisti mogu bukirati ture sa pripremom tradicionalne hrane i kaligrafije japanskog pisma. Sličan princip bi mogle osmisli i bosanskohercegovačke agencije nudeći workshope gdje bi učesnici mogli naučiti pisati pisma koja su se kroz povijest koristila na području Bosne i Hercegovine. Lokalne zajednice bi slične programe mogle nuditi učenicima, studentima, penzionerima i svim zainteresiranim u svrhu očuvanja bh naslijeda.

Umjetničke kolonije su mjesta gdje se kreativci skupljaju i komuniciraju jedni sa drugima. Provode neko vrijeme na inspirativnim lokalitetima, i stvaraju umjetnička djela te razgovaraju o umjetnosti i dijele iskustva. Stećci i nekropole nude ambijent za ovakve događaje pogotovo ako se očuvaju natpisi i simboli na njima.

...

Različite organizacije za razvoj turizma i kulture mogu koristiti nekropole kao idealan prostor za održavanje festivala i manifestacija. U posljednje vrijeme riječi kao energija i spiritualnost su vrlo često ponavljane u javnom prostoru. Energetski turizam u Bosni se razvija kroz priču o bosanskim piramidama, energetskim mjestima i mističnim fenomenima, čije izučavanje pripada oblasti alternativne historije i arheologije, koje se u naučnim krugovima smatraju kriptoznanostima, u smislu turističke ponude otvaraju Bosnu i Hercegovinu za jedno sasvim novo tržište.

Bosna i Hercegovina ima potencijala za razvoj i tamnog i srednjovjekovnog turizma. Stećci su, uz srednjovjekovne kule noseći stubovi potencijalnog razvoja ove vrste turizma. Potrebne su dugogodišnje aktivnosti koje zahtijevaju da se uključe sve sfere društva, od državnih institucija, lokalnih zajednica, privatnog sektora i civilnog društva kako bi bosansko srednjovjekovno nasljeđe zaštitili od propadanja i uspješno prezentirali svijetu.

Nužnost(i) u postupcima sprovođenja analiza likovnih i ikonografskih vrijednosti stećaka u njihovoj parcijalnoj i cjelovitoj re/valorizaciji

EMA MAZRAK

Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo

Temeljne likovne i ikonografske analize stećaka, naših najreprezentativnijih srednjovjekovnih spomenika, sprovedene su 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća. Postupno su se dopunjavale ili reinterpretirale kroz studije malog broja naučnika čiji je predmet bio upravo ovakva vrsta istraživanja. S obzirom na brojnost stećaka „ukrasni motivi“ su se tipološki klasificirali u nekoliko dobro poznatih sekcija – socijalnih i religioznih simbola, figuralnih predstava i ornamentalnih motiva, kao i na grupu koja podrazumijeva one neklasificirane. U okviru, pak, ovih dosta široko zacrtanih kategorija, u tematskom smislu su se vršile dalje podjele koje iz današnje vizure ne smijemo prihvati kategorički, jer se nerijetko uz motive „jedne grupe“ nalaze i oni iz „druge“ ili „treće“, pa stoga i njihova interpretacija zna biti daleko složenija prevazilazeći ove klasifikacione okvire. Putem iščitavanja optičkih simbola i njihove međusobne interakcije, kao i otkrivanja značenja pojedinih motiva, okvirno su se sistematizirale figuralne, simbolične, arhitektonske, floralne i geometrijske predodžbe na stećima, a također je i parcijalno provedena analiza klesarskih radionica, tj. problema atribucije rada skulptora i/ili radionice. Zaključujemo da se sustavnija istraživanja nisu nastavila u većem obimu u posljednje tri decenije, a svjedoci smo pokušaja valorizacije stećaka u evropskom i svjetskom kulturnoškom i umjetničkom kontekstu, što je zaista pohvalno. Premda priroda istraživanja stećaka zahtijeva multidisciplinarnost, rezultati pojedinih analiza, svakako dragocjeni, ipak nisu dovoljni u potpunom i cjelovitom sagledavanju stećka kao takvog, a nerijetko se susrećemo upravo sa rezultatima proučavanja stećaka iz samo jednog ugla. Dakle, u sadašnjici je, uprkos svim rezultatima, spornim ostalo serioznije sagledavanje i valoriziranje ovog jedinstvenog fenomena u cjelini.

Ikonografske analize i ikonološke interpretacije su, i pored velikog truda i opsežnih studija pojedinih autora/ica koji su se bavili ovim problemima, ipak različite, a nekada i u potpunosti izostavljene. Postavljamo si po automatizmu onda sljedeća pitanja: kako i na koji način se danas predstavljaju stećci, ako zapravo nismo ni sigurni šta je na njima klesano? Da li je prizor sakralni ili profani? Da li se ljudska figura može shvatiti kao portret pokojnika ili kao prikaz nekog sveca? U kojem je slučaju jedno, a u kojem drugo? Koje je značenje svih tih figuralnih, simboličkih i neidentificiranih motiva koji se prepliću? Odgovore naravno možemo ponuditi, ali u ovom trenutku ne sa sigurnošću, možda samo za određeni broj kompozicija. U tim prosudbama vrlo je važno poznavati historiju umjetnosti šireg prostornog pojasa, zatim kontinuitet pojavnosti određenog motiva, kao i cjelovitu sliku srednjovjekovlja na ovom prostoru. Svaki od predstavljenih motiva na stećima može se komparativnim analizama povezati sa umjetnošću zapada ili istoka, međutim u finalnoj interpretaciji od presudnog je značaja upravo podneblje na kojem su nastali, a ono podrazumijeva složeni splet različitih umjetničkih impulsa sintetiziranih unutar također slo-

ženog vjerskog diskursa. U tom smislu bi se onda kultura pokapanja sa arhitekturalno i skulpturalno izvedenim stećkom trebala ipak posmatrati kao zaseban fenomen koji ima svoje specifičnosti. Mi ga tako i posmatramo, ali nemamo dovoljno objavljenih recentnih studija na temu ikonografije. U tim finalnim ikonološkim interpretacijama konsultacije epitafa, arheološkog materijala i historijskih podataka s kojima raspolažemo su od prvo-razrednog značaja, pa se valjana interpretacija jedino može napraviti saradjnjom sa strukom različitih profila.

Kako sustavno istraživanje podrazumijeva interdisciplinarni pristup, onda je u sadašnjici nužno konsultovati eksperte struke koji bi timskim radom došli do novih spoznaja i zaključaka. U tom smislu uočavamo nepostojanje jedinstvene platforme za istraživanje stećaka, sa jednakim kriterijima u profesionalnom istraživačkom pristupu i komunikaciji. Problem historičara umjetnosti koji bi radili sa kolegama druge struke se nameće kao primarni. Prije svega, riječ je o deficitarnom kadru koji zbog nemara i nebrige nije zadržan u našoj zemlji, a također je evidentna marginalizacija upravo ovog kadra u institucijama u kojima bi ga trebalo biti procentualno mnogo više. Ipak, osvrnućemo se na sadašnju situaciju kada je u pitanju rad na stećcima. Sa kakvim stanjem smo suočeni i šta bi se u perspektivi trebalo napraviti?

Kada promatramo stećke u cjelini, jasno se iščitava kako su pojedine nekropole obrađene sustavnije, dok su druge samo okvirno predstavljene s fokusom na motiv i eventualno likovnu vrijednost, ali ne i ikonografsku. Interpretacije nisu ujednačene, posebno u segmentu ikonologije, čak i kada je riječ o našim najpoznatijim nekropolama. Otežavajuća je okolnost što zbog djelovanja atmosferilija i zapuštenosti gotovo pa cijelokupne građe, danas je skoro pa nemoguće pojedine reljefe, izuzetne umjetničke vrijednosti, sagledati na isti način kako se to moglo prije dvije ili tri decenije. U tom smislu je neophodno konsultovati konzervatore i restauratore koji bi sustavnije radili na njihovoj prezervaciji. Također smo svjedoci devastacije pojedinih nekropola što opet potencira nedovoljno funkcionisanje sistema njihove zaštite na svim nivoima, a tome svakako doprinosi vrlo loša poslijeratna politička slika naše zemlje.

Ono što se također treba nanovo propitati je estetska, likovna i izvedbena vrijednost stećaka – koji se to stećci uzimaju kao najreprezentativniji i po kojem kriteriju? Smatramo da bi se i u tom smislu problem trebao nanovo propitati.

Iako je nekolicina značajnijih nekropola sa prostora Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Crne Gore uvrštena na popis UNESCO-ve svjetske baštine, javnost nije u dovoljnoj mjeri informisana šta se tačno napravilo na njihovoj zaštiti, a postavlja se i pitanje kadra koji obavlja ovako složene poslove. Veoma je važna transparentnost kada je riječ o tako značajnim projektima, struka i šira javnost bi trebala imati sve informacije kako se djeluje u tom smislu i šta možemo očekivati. Da li su u okviru toga u dovoljnoj mjeri angažovani svi stručni i kvalificirani profili koji bi u konačnici rezultatima višestrukih istraživanja mogli donositi naučno utemeljene i korektne zaključke?

Nadalje, evidentno je i nepostojanje jedinstvene baze podataka o stećcima, koja bi mogla poslužiti kao odlična platforma za sve sadašnje i buduće istraživače. Mi je sada, nažalost nemamo, ali imamo veliki broj entuzijasta i stručnjaka koji uprkos svim otežavajućim okolnostima rade veoma značajne stvari u proučavanju i zaštiti stećaka. Opet si moramo postaviti nekoliko pitanja: ko se uistinu danas angažuje oko ovog našeg zajedničkog na-

slijeda i u kojoj mjeri se angažuje? Da li je to produktivno? Da li se rad pojedinaca korektno verificira? Koliko finansijskih sredstava se odvaja na kulturu, obrazovanje i umjetnost u našoj zemlji?

Projekat mapiranja stećaka je od prvorazrednog značaja za prezentaciju vrijednosti Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja. Činjenica je da neki od dragocjenih stećaka još uvijek nisu mapirani, a svakako bi se i takvi reprezentanti trebali sustavnije predstaviti u okviru ovog fenomena.

Zaključujemo da ne postoji korektna strategija koja bi dugoročno obezbjeđivala bolje uslove za proučavanje stećaka. Istovremeno, primjetan je i nedovoljan angažman kompetentnog kadra, što bi se u bliskoj budućnosti trebalo riješiti. Izuzev angažmana uže specijaliziranih eksperata struke, vrlo je važna i prezentacija odabralih lokaliteta koja podrazumijeva i stručnjake za turizam i marketing, ali također i kulturnih institucija koje bi imale potporu u promicanju programa edukacijskog tipa. Mišljenja smo da bi se stvar znatno popravila uspostavljanjem Centra za istraživanje stećaka u kojem bi se sublimirali rezultati rada svih aktera koji učestvuju u zaštiti i istraživanju stećaka. U takvom centru bi historičari umjetnosti, uz druge kompetentne kadrove struke, prikupljali, nanovo klasificirali i arhivirali kompletirani materijal. Uz podršku stručnih saradnika iz zemlje i inostranstva, problematiziralo bi se nanovo pitanje klesarskih radionica i načina rada umjetnika, ikonografije, stila i izvedbenih karakteristika općenito. Baza podataka u elektronskoj formi bi znatno olakšala uslove za rad i pristupačnost materijala. Moramo upozoriti da šematski prikazi reljefa na stećcima u prethodnim klasifikacijama katkada i nisu vjerodostojni stvarnom stanju, a zatim nedovoljno kvalitetne fotografije samo pojedinih nadgrobnika i slično nisu dostatan materijal za sustavnije studije struke. Novim metodama koje se odavno primjenjuju u inostranstvu bi se sistemski mogli otkloniti usložnjeni problemi, a kako se čini, na tome se već počelo raditi.

Potpore za osnivanjem Centra ili Instituta za proučavanje stećaka trebala bi doći iz državnog vrha, uz podršku Komisije za zaštitu spomenika i svih relevantnih institucija, a svakako bi se trebalo i aplicirati za velike projekte organizacija koje su kompetentne u procjeni značaja naše najvažnije srednjovjekovne grupe spomenika koja je prepoznata i na svjetskom nivou. Stvaranjem mreže unutar lokalnih zajednica, opština, kantona, entiteta i država, na strateški, stručan i kompetentan način, omogućilo bi u veoma kratkom periodu zasigurno važne pomake u rješavanju umnoženih problema sa stećcima.

Zaključno, trebali bi se prisjetiti velikih imena poput Marian Wenzel ili Šefika Bešlagića koji su „mapiranje stećaka“ obavljali „ručno“, bez današnjih tehničkih pomagala, a ozbiljnost u njihovom pristupu, sistematicnost i posvećenost bi nam trebali služiti kao primjer kako da nastavimo.

Stećci u okolini Kalesije

AHMED HUREMOVIĆ

Volonter

Stećci predstavljaju jednu od najzanimljivijih i najznačajnijih pojava u kulturi i umjetnosti srednjovjekovne Bosne. To je jedinstven i neponovljiv tip nadgrobnih spomenika koji su svojim oblikom, umjetničkim sadržajem i okolnostima nastanka skrenuli na sebe pažnju svjetske javnosti. Prostor srednjovjekovne bosanske države jeste centralno mjesto bosanskih stećaka kao nadgrobnih spomenika.¹ Prema statističkim podacima, koje je sistematizirao Šefik Bešlagić, u jugoslavenskim zemljama je zabilježeno 66.660 stećaka. Od tog broja na teritoriji Bosne i Hercegovine rasprostranjeno je 58.547 raspoređenih na 2.612 lokaliteta.² Od tog broja stećaka i lokaliteta, Šefik Bešlagić je zabilježio da u Kalesiji postoje 33 lokaliteta i 251 stećak. Međutim tokom istraživanja koje je trajalo od 2000. pa do 2003. godine, ustanovljen je veći broj lokaliteta u Kalesiji. Nađeno je još 7 novih lokalita što čini ukupan broj od 36 lokaliteta, a ukupan broj stećaka je 417. Kalesija je jedna od općina u tuzlanskom kantonu koja ima najveći broj nekropola sa stećcima. U Kalesiji su najzastupljeniji stubovi kojih ima oko 162 od čega je najveći dio njih u selu Gojčin, zatim sljemenjaci (128 primjeraka), sanduci (125 primjeraka), te 2 ploče.³

Stećci su u suštini dobro obrađeni, a oblici stubova zavise od lokaliteta do lokaliteta, najčešće su ukrašeni oni stubovi koji se iz osnove šire prema vrhu. Najzastupljeniji su stubovi koji imaju ravan završetak dok ima i onih posebnih oblika. Sljemenjaci su pretežno niski, ali su oni nešto bolje obrade od sanduka.⁴ Obično su na postoljima, a prema dnu su nešto uži i kraći, a ima i primjeraka kojima su krovne plohe usječene. Postoji i jedan dvojni sljemenjak s postoljem koji se nalazi na nekropoli u Bulatovcima. Sanduci su gotovo uvijek s postoljem i svi su slične veličine na svim lokalitetima, dok stećci u obliku ploče se samo mogu naći u pravoslavnom groblju u Zoljama. Ukrašeno je oko 47 primjeraka što u procentima iznosi oko 11,27%. Po ukrašenosti primjeraka, stubovi i sljemenjaci su izjednačeni, zatim su sanduci pa jedna ploča. Od dekorativnih motiva najčešća je obična plastična vrpca. Javlja se 11 puta i to obično kao ojačanje krovnih ivica sljemenjaka. Tordirana vrpca je izjednačena sa plastičnom (javlja se 11 puta) i služi kao ojačanje krovnih ploha sljemenjaka. Motiv ljljana se javlja šest puta, a najizraženiji je na nekropoli Mađarci u naselju Seljublje, koje je od Kalesije udaljeno nekih 4 kilometra sjevero-zapadno. Povijena lozica sa spiralama se pojavljuje samo dva puta i to na bočnoj strani ukrašenog stuba na nekropoli Bašča-Glavica u Zelini i na sanduku na nekropoli Brkića groblje u Dubnici. Vrpca s cik-cak crticama samo se pojavljuje jednom i to kao ukras bočnih strana sljemenjaka. Između njih se obično nalaze motivi dvojnih spirala. Vrpca od paralelnih kosih crta javlja se četiri puta i to najčešće na krovnim plohamu stubova. One su najčešće uklesane, kao što je bio primjer na stećku, koji je nažalost ukraden, na nekropoli Brkića groblje

1 Halilović, Zulić, *Kalesija - crtice iz kulturno-historijske prošlosti*, Sarajevo, Preporod, 2003., 33. str.

2 Bešlagić, *Stećci - kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1971. 45. str.

3 Halilović, Zulić, *Kalesija - crtice iz kulturno-historijske prošlosti*, Sarajevo, Preporod, 2003., 83. str.

4 Isto, 89. str.

u Dubnici.⁵ Biljna stilizacija sa simetričnom spiralom prepoznatljiva je odlika stećaka u općini Kalesija. Javlja se 29 puta, najčešće na čeonim stranama stubova i sljemenjaka, a rjeđe s bočne strane sljemenjaka kao na nekropolama Mramor u Bukvarima i nekropoli Mramorje u Bulatovcima. To su dvije uspravne grane, koje se u gornjem dijelu povijaju spiralno u desnu i lijevu stranu, a često se iznad njih nalaze i rozete. Nekada je predstavljena i jedna uspravna stabljika koja ima završetak u vidu ljiljana ili rozete kao na nekropoli Mramorje u Bulatovcima, a nekada i u vidu kružnog vjenca. Gotovo redovito se uz spiralu ili srednju stabljiku nalaze grozdovi, kao na nekropoli Mramorje u Bulatovcima, a i u kompoziciji gdje se krst izvija iz spirala, a iz njega izlaze grozdovi (nekropola Mramor Bukvari), a ove kompozicije spirala, rozeta i stabljika su jedna od karakteristika stećaka u istočnoj i sjevero-istočnoj Bosni. Također je čest i motiv rozete. Ukupno se javlja 21 put, nekada na bočnim, a nekada i na čeonim stranama sljemenjaka ili tubova, a zabilježeni su slučajevi kada je rozeta na krovnoj plohi sljemenjaka, kao na nekropoli Selište u Mahmutovićima. Nekada liči na zvijezdu, kao na stećku iz Bukvara, ustvari, rozeta i simbolizira zvijezdu. Postoji nekoliko vrsta rozeta: s četiri, šest, sedam i osam listova. Postoje i rozete s vijencem, koje su zastupljene samo u jugoistočnom dijelu općine Kalesija odnosno u naselju Gojčin, gdje se javlja sedam puta. Rozete se najčešće javljaju uz simetričnu biljnu spiralu, jedanput s polumjesecom (stećak sljemenjak na nekropoli Selište u naselju Mahmutovići). Predstava grožđa je blizak motiv biljne stilizacije. Pored grozdova koji se nalaze uz biljnu stilizaciju, ima i pojava da se grozdovi javljaju na osamljenom stablu dva puta, sa s-spiralam (nekropola Mramorje, Bulatovci) i na povijenoj lozici dva puta. Polumjesec je čest motiv i javlja se trinaest puta na svim oblicima stećaka osim na pločama. Najčešće se nalazi na čeonim stranama, kao što je zabilježeno na stubovima na nekropolama u Gojčinu, zatim na krovnim plohama sljemenjaka (nekropola Selište, Mahmutovići) te na krovnoj plohi sanduka na nekropoli Palinovača u pravoslavnom groblju u Dubnici. Također se javlja jednom na čeonoj strani sljemenjaka na nekropoli Vrtovi u naselju Mešići. U jednoj kompoziciji se javlja s mačem na dvojnom sljemenjaku na nekropoli Stanovi u Bulatovcima. Motiv kruga je zastupljen samo jednom i to na stećku stubu na njegovoj čeonoj strani na nekropoli Mramorje u naselju Gojčin. S-spirala se javlja šest puta i to najčešće na čeonim stranama, ali i bočnim stranama sljemenjaka. Arkade se pojavljuju četiri puta na sljemenjacima na nekropoli Mađarci kod Seljubla, u ovim arkadama je smješten motiv križa koji se takođe javlja tri puta. Dva puta na nekropoli Mađarci, gdje je u kompoziciji s dvostrukim spiralama, dok se treći put javlja na sljemenjaku s postoljem na nekropoli Mramor u naselju Bukvari, gdje je kompoziciji s grozdovima koji se izvijaju iz njega a dok se sam krst izvija iz dvojnih spiral. Ovaj krst je latinski krst, u literaturi poznat kao *crux commissa*.⁶ Jedan karakterističan motiv za istočnu Bosnu to jest motiv šindre, javlja se tri puta na sljemenjacima. Prvo na sljemenjaku na nekropoli Mramorje gdje su trokutići poredani 14 ispuštenih i 14 udubljenih. Ovaj motiv se dva puta javlja i na nekropoli Mramor u naselju Bukvari. Motiv mača se javlja dva puta, jednom u kompoziciji sa rukom savijenom u laktu (nekropola Palinovača u pravoslavnem groblju u Dubnici), a drugi put je u kompoziciji s polumjesecom. Motiv ruke s čašom se javlja samo jednom i to na stećku sljemenjaku koji su nekada nalazio na njivi Okrugla kod Tojišća, ali je sada pre-

5 Isto, 89. str.

6 Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, Svjetlost, Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, 2004., 88. str.

mješten u dvorište osnovne škole u Tošićima. Ovaj motiv je u kompoziciji s dvojnom spiralom. Takođe na nekropoli Palinovača javlja se i motiv kopљa u kompoziciji s rukom, a na istom stećku na nekropoli Palinovača nalazi se i motiv luka i strijele na čeonoj strani sljemenjaka. Motiv štapa se javlja jednom i to na stećku stubu na nekropoli Planovi Seljublje. Na njemu postoji i ostatak natpisa na bosančici, gdje je jedino čitljivo ime ili dio imena (Ljubko). Kroz ovu nekropolu je prolazila linija odbrane ARBiH u proteklom ratu tako da su mnogi stećci oštećeni. Postoje i figuralne predstave koje su zastupljene na svega dva stećka. Figura konja koja se javlja na čeonoj strani dvojnog sljemenjaka sa postoljem na nekropoli Stanovi u Bulatovcima, te predstava ženskog lica sa pletenicama na sljemenjaku na nekropoli Palinovača. Danas je ovaj motiv oštećen, tako da je ostao samo dio lica.

Zabilježeno je postojanje 4 natpisa u okolini Kalesije. Dva su na nekropoli Brkića groblje u Dubnici, od kojih na jednom piše da je tu sahranjen *Dabiživ Drašković* i da je *umro kada je htjeo da pobije*, dalje piše *da mu je kam usjekao Milutin Kablović u Goduši*, a da je epitaf *uklesao Nikola Dragoljević*.

Na drugom stećku-stubu na ovoj nekropoli piše da je tu sahranjen *Dragac Tihmilić*, dalje piše *kada htjeh biti tđdi e bih*. Autor ovog epitafa je ostao anoniman. Za Dabiživa i Dragca nema spomena u historijskim izvorima. Treći epitaf se nalazio u naselju Kikači, a na stećku je pisalo da je tu sahranjen *Branko Verković*, a da *mu kam postaviše bratija Milbrat i Milko i sin O...Milko*.⁷ Za ovaj stećak se mislilo da je trajno uništen, ali se ustanovilo da je odvučen u potok i da je postavljen da služi kao brana. Četvrti stećak s natpisom je na lokalitetu Planov, nažalost ovaj natpis je oštećen i teško ga je pročitati, ali je čitljiv ovaj dio gdje piše *LBKO* pa to bi moglo da se prevede u *LJUBKO*. Na ovom stećku se nalazi motiv štapa. Najveći broj nekropola je na južnim obroncima Majevice ili u blizini kamenoloma, ali je većina nekropola redovito smještena na vrhovima brda i brežuljaka tako da se veoma ističu. Na području Kalesije, stećci su građeni od kamena različitog kvaliteta. Većina ih je napravljena od takozvanog „ljutac“ kamena, to je tvrdi kamen, dok je manji broj građen od konglomerata i sige. Stećci Kalesije su većinom obrađivani na kamenolomima, pa dovlačeni na nekropole, ali ima i primjera gdje je stećak dovučen na nekropolu da se obradi, ali iz nekih nepoznatih razloga obrada nije dovršena, kao što je slučaj sa jednim stećkom na nekropoli Mramor u naselju Bukvari. Stećci u Kalesiji su izuzetno dobre obrade iz čega možemo zaključiti da su ih gradili veoma dobri majstori, a može se i zaključiti i po odabiru nekih motiva kao naprimjer na stećku sljemenjaku na nekropoli Mramorje, te na stećku u naselju Osmaci koje je od Bulatovaca udaljeno par kilometara. Stećak u Osmacima, kao i ovaj u Bulatovcima, imaju iste ornamente i isti raspored motiva što navodi na zaključak da je ih napravio isti majstor ili pak njegov učenik. Uz nekropole stećaka su redovito nastajala groblja, kako muslimanska, tako i pravoslavna, što potvrđuje kontinuitet života na ovim prostorima. Takvi slučajevi se sreću u naselju Gočin, Dubnici, Seljublju, Palavrama i u Miljanovcima. Broj stećaka na nekropoli je različit, te varira od jednog stećka, pa do čak sedamdeset primjeraka kao na nekropoli Žarkulja u naselju Sajtovići. To naselje ne pripada općini Kalesija, već je u blizini Kalesije. Na kalesijskom području stvarane su nekropole srednje veličine uglavnom za potrebe porodica, ali postoje i primjeri zajedničkih nekropola kao ona nekropola u naselju Sajtovići. Postoje i nekropole za manja bratstva,

⁷ Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, Svjetlost, Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, 2004., 88. str.

kao što je nekropola stećaka u Brkića groblju, gdje su se sahranjivali Draškovići i Tihmilići. Orientacija stećaka je uglavnom zapad-istok, dok postoje pojedini slučajevi gdje su neki stećci orijentisani pravcem sjever-jug. Postoji jedna nekropola gdje su svi stećci orijentisani pravcem sjever-jug (nekropola Strane u Bulatovcima gdje se nalazi osam primjeraka od kojih je pet sanduka i tri sljemenjaka. Ovi stećci nisu ornamentisani, a nalaze se nekih 300 metara sjeverno od nekropole Mramorje). Nastanak stećaka na kalesijskom području uklapa se u vremenski period nastanka stećaka na području srednje i istočne Bosne. Ukrasi i motivi na stećcima, pored svoje umjetničke vrijednosti, u mnogome oslikavaju i vrijeme u kome su nastali. Manji broj slabije obrađenih, gotovo amorfnih oblika, govore o tome da su ti oblici prema nastanku najstariji. Ovakvi oblici u naučnoj i stručnoj literaturi svrstani su u vremenski period 12. vijeka. Brojni motivi, kao što su: polumjesec, rozeta, vijenac, križ, tordirana vrpca i drugi ne omogućuju nam preciznije datiranje, već upućuju na opći okvir nastanka istih širom Bosne i Hercegovine, to jeste od početka 14. do polovine 16. stoljeća. Međutim, kod biljnih motiva sa spiralama i s-spiralama zajedno s motivom šindre najizrazitija je identičnost s motivima stećaka istočne i srednje Bosne. Pojave ruke, čaše, figure konja, zatim ženskog lika imaju sličnost sa stećcima centralne Bosne kao i Hercegovine, a njihovo nastajanje svrstano je u period od sredine 14. do početka 16. stoljeća. U tom i narednom periodu nastali su i stećci s natpisima. Možemo zaključiti da stećci sa područja Kalesije potiču još iz 12. stoljeća i da su prisutni kroz čitav period 13., 14., 15. i prve polovine 16. stoljeća.⁸

Kalesijski stećci su duboko ukorijenjeni u život i folklor lokalnog stanovništva, tako da su nastajale razne priče i legende o mramorovima, neke su bile dobre i vesele tj. dobrana-mjerne, a neke su bile prijeteće, tipa: ako prevrneš stećak možeš dobiti neku bolest ili da budeš proklet, dok opet ne vratiš stećak na prvobitno mjesto. Postoji jedno zanimljivo predanje za stećak iz okoline Petrovica kod Kalesije. Priča se da ako doneseš zapaljenu svijeću ili cigaru, pa je postaviš uspravno na stećak (stećak spada u kategoriju stubova, a sa svojih vertikalnih strana ima četvrtasta udubljenja), i zamislis̄ curu, ako se svijeća ili cigara ugasi, ta cura neće biti tvoja, a ako i dalje bude gorila, onda je ta cura suđena tebi. Sve u svemu stećci Kalesije su dobre obrade, lijepo komponovanih motiva, te su smješteni na najljepšim mjestima u okolini sela.

Platforma *nekropolab*: podrška inicijativi popisa stećaka i nekropola u BiH i šire

LATIFA IMAMOVIĆ

Klika d.o.o.

U ovom tekstu predstavićemo istraživačku platformu koja predstavlja uspješnu suradnju između privatne softverske kompanije i obrazovne institucije u okviru Univerziteta u Sarajevu, te vas provesti kroz pojedine aspekte njenog razvoja, segmente platforme i njenog prezentacijskog dijela. Platforma *nekropolab* predstavlja projekat očuvanja kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Projekat je inicirao profesor Edin Bujak, a realizirala ga je softverska kompanija Klika iz Sarajeva u suradnji sa Institutom za arheologiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ova platforma predstavlja podršku inicijativi za popisivanjem stećaka i nekropola na području Balkana i nadamo se da će dati značajan doprinos istraživačkoj i naučnoj zajednici koja se bavi proučavanjem historije Srednjeg vijeka Balkana, a posebno onima koji se bave proučavanjem i istraživanjem stećaka.

Platforma je realizirana kao dio *Give back*⁹ kampanje kompanije Klika, u okviru programa KLIKA PRAKSE, a sam razvoj platforme trajao je nešto više od tri mjeseca.

Kao što smo ranije naveli, inicijativa za razvoj platforme došla je od profesora Bujaka sa Odsjeka arheologije, Filozofskog fakulteta, iz potrebe da se digitalizuju sadržaji i kreira jedinstvena platforma koja bi omogućila naučnoj zajednici i istraživačima da pohrane već dostupne podatke o stećcima i nekropolama u Bosni i Hercegovini i prostorima van njenih granica na kojima su prisutni stećci, ali i istraživačima koji rade na terenu, da u samom procesu istraživanja mogu unositi podatke na licu mjesta. Problem digitalizacije i dostupnosti sličnih platformi prisutan je u gotovo svim naučnim oblastima u Bosni i Hercegovini. Naš obrazovni sistem uveliko zaostaje za svjetskim tokovima, s jedne strane, zbog nedostatka vizije onih koji bi trebali da vode takve procese, a sa druge strane, zbog nedostatka finansijskih sredstava za realizaciju tako kompleksnih i skupih projekata kao što su istraživačke platforme ili baze podataka. Zbog prirode posla i orientacije ka inostranim tržištima, Klika je rijetko imala priliku razviti proizvod od samog početka za bh. tržište. *Nekropolab* bila je odlična prilika da odgovorimo na potrebe istraživača i da riješimo konkretn problem, ali i više od toga: da uradimo nešto vrijedno za naše društvo i na taj način pokažemo da su promjene moguće.

Sam proces razvoja proizvoda započeo je od definiranja problema koji je glasio: *Istraživači stećaka i naučna zajednica koja se bavi tom oblašću se suočava sa problemom nepostojanja sveobuhvatne digitalne baze podataka u koju bi bili uneseni do sada popisani stećci i nekropole; istraživači na terenu su sa neadekvatnim alatima za unos podataka, a cijela naučna zajednica sa nekonzistentnošću podataka te poteškoćama pristupa podacima prilikom istraživanja zbog decentralizacije naučne građe i podataka iz navedene oblasti.*

9 *Give back* je jedna od 16 vrijednosti kompanije Klika, koja u fokusu ima djelovanje u našoj zajednici.

Po definiranju probema pristupili smo istraživanju. Jedan dio istraživanja je obuhvatao intenzivnu komunikaciju sa profesorom Bujakom, kao našom prvom kontakt tačkom iz oblasti arheologije. Kroz komunikaciju s njim, saznali smo mnogo o potrebama istraživača i naučnika, segmentima i funkcionalnostima koje sama platforma treba da posjeduje, te o profilima budućih korisnika platforme. Budući da smo željeli kreirati koristan alat koji bi bio lagan za korištenje i imao intuitivan dizajn, obavili smo razgovore sa još nekoliko eksperata, jer smo svjesni da se ciljna skupina za koju kreiramo platformu značajno razlikovala od našeg okruženja. U procesu istraživanja smo naučili dosta o ovom vrijednom blagu srednjovjekovne Bosne, što nas je sve dodatno motiviralo da uložimo maksimalne napore prilikom kreiranja platforme.

Platforma je nastala tokom programa prakse KLIKA PRAKSA, a na njoj je radilo 13 praktikanta, mladih ljudi koji su negdje na samom početku svoje karijere u IT-iju. Njihov tim, koji je bio podijeljen na različite segmente razvoja: iOS aplikacije, Andorid aplikacije, Web-a i testiranje aplikacije, vodio je tim naših iskusnih *Scrum Master-a*, *Product Owner-a*¹⁰, *UI/UX* dizajnera i inžinjera u različitim oblastima razvoja softvera, koji su svojim velikim iskustvom i posvećenošću dali veliki doprinos razvoju ove platforme. Budući da ovaj članak čita naučna zajednica arheološke oblasti, sigurno bi vam bilo zanimljivo da saznote kako teče razvoj jednog ovakvog projekta, zar ne? Iskoristićemo ovu priliku da vam u kratkim crtama predstavimo process razvoja jednog softverskog proizvoda.

Proces nastanka nekropolabaplatforme

Već smo naveli da sve kreće od problema, a problem smo ranije definirali. Nakon definiranja problema slijedi faza istraživanja, koja uključuje različite istraživačke metode: od konsultacije literature iz oblasti stećaka i arheologije u ovom slučaju, intervjuja sa relevantnim akterima, niza *brainstorming-a*, mapiranja ideja, kreiranja koncepcata i vizualizacije, sve dok se ne počne formirati jasna slika o izgledu proizvoda i funkcionalnostima koje treba da posjeduje. U fazu istraživanja bili su uključeni članovi Klika tim koji imaju različite uloge: od *Scrum Maste-ra*, *Product Owner-a*, *CEO-a*, *Marketing menadžera*, *Softver arhitekte*, *UI/UX* dizajnera itd. Nakon prikupljenih podataka, inžinjeri na nivou *CTO* ili *Softver arhitekte* kreiraju izgled proizvoda. Potom se uključuje dizajn tim koji, kao što je to bio slučaj i sa ovim proizvodom treba da osmisli originalan, funkcionalan, vizualno primamljiv, *user friendly* dizajn na osnovu kojeg će se kreirati izgled svih segmenata proizvoda, u ovom slučaju platforme. U međuvremenu, prilikom kreiranja ove platforme, uspostavljen je tim koji se sastojao od mentora inžinjera, *Product Owner-a* i *Scrum Master-a*. Nakon toga uslijedilo je planiranje procesa toka razvoja prozvoda. Pošto smo već ranije definirali da će process razvoja trajati tri mjeseca, a znajući već koliko su rokovi u našoj industriji važni, PO i SM su kreirali detaljan plan rada, za cijeli tim, koji se, naravno, tokom procesa rada mijenjao, dijelom zbog problema koji su se javljali, kašnjenja, grešaka, a dijelom zbog toga što razvoj softvera po *Agile* metodologiji podrazumjeva kontinuirane promjene i agilan odnos prema promjenama, te na njih odgovara kako se pojavljuju. U toku cijelog procesa smo bili u kontaktu sa profesorom Bujakom i kreirali dodatna unaprjeđenja. Iako je prvobitna ideja i problem zbog kojeg smo počeli raditi na ovom projektu bila istraživačka

platforma, u procesu istraživanja smo nadošli na ideju da, ako već kreiramo jednu takvu platformu za istraživače, sa ograničenom pristupom, bi bilo dobro da kreiramo i prezentacijski dio namijenjen širokoj bh. i internacionalnoj javnosti, u cilju promocije stećaka kao neprocjenjive kulturne baštine Bosne i Hercegovine, ali i šireg područja. Taj segment je značio dodatni posao i predstavljao je poseban izazov i vizualni, ali i sadržajni, jer smo željeli kreirati vjerodostojan sadržaj iz provjerenih izvora. U nastavku ćemo se posebno posvetiti prezentacijskom dijelu platforme, ali bismo još dodali da sav sadržaj prezentacijske platforme originalan, da je tekstove pisao profesor Bujak, a kolege iz Klike su obišle par lokacija nekropola i napravili predivne fotografije nekropola i stećaka. Zadnji mjesec razvoja proizvoda u fokusu je bilo testiranje funkcionalnosti svih kreiranih dijelova, te korekcije.

Najzahtjevнијe funkcionalnosti ili kako to mi u industriji kažemo *feature-i* bili su: *Resursi* (nekropola, stećak, istraživači, arheološka istraživanja, izvori), onda *Pretraga* (svih resursa), prikazivanje dodanih nekropola na mapi (to je vidljivo široj publici), slikanje stećaka i nekropola putem mobitela i uploadovanje informacija (ukoliko je dostupna internet konkcija, može se raditi o desetinama slika). Kako budemo prolazili kroz pojedine screen-ove, shvatićete o čemu se zapravo radi.

Sam projekt nije u potpunosti završen tokom tri mjeseca, kako je planirano, zbog manjih izmjena, a domena *nekropolba.ba* je puštena u rad u prvoj sedmici februara, tako da svi vi koji čitate ovaj članak možete posjetiti navedenu web adresu i pogledati sami kako izgleda konačni proizvod. Prije nego što je platforma otvorena za pristup široj javnosti, u dogовору са Institutom za arheologiju započeo је процес unosa već dostupnih podataka за nekropole i stećke, tako да је приje objavlјivanja platforme unesen одреđeni broj nekropola, а процес се nastavlja и у njega ће бити уključени naučnici i istraživači из цијеле Bosne i Hercegovine, sa svih značajnih univerziteta.

Izgled i funkcionalnosti platforme nekropolba.ba

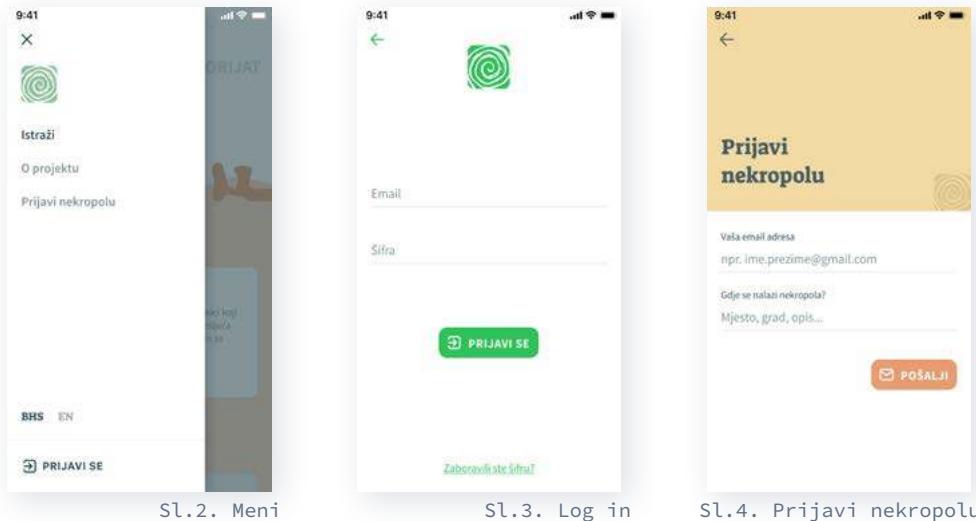
Sada kada smo prošli proces kreiranja platforme, provešćemo vas kroz nekoliko značajnih screen-ova, koje ćemo dodatno pojasniti, a svi vi, ćete imati priliku да ih pogledate. Ovo posebno napominjemo зato što самој platformi neće moći pristupiti било ко, упако zbog жеље да се очува kredibilnost unesenih podataka, tako да ће свако moći zatražiti pristup platformi unosom svojih korisničkih podataka, ali admin, u ovom slučaju osoblje Filozofskog fakulteta, ће zahtjev odobriti ili odbiti.

Sl.1. Prvi screen – Naslovna

Prvi screen koji ćete imati priliku da vidite nakon što u browser upišete *nekropola.ba* uđete na site ili otvorite aplikaciju koju ste već preuzeli sa *App store-a* ili *Play Store-a* je ovaj koji možete vidjeti lijevo. *Scrolanjem* sadržaja imaćete priliku pogledati sve to što prezentacijski dio platforme sadrži. Da biste se kretali kroz aplikaciju omogućeni su horizontalni i vertikalni *slajderi*, a svaki od boksova, klikom, vas vodi na posebnu stranicu posvećenu samo tom sadržaju. Na prezentacijskom dijelu *nekropola.ba* moći ćete pronaći različite tematske cjeline, a neke od njih su: Šta su stećci?, *Grobovi ispod stećaka*, *Oblici stećaka*, *Narodne predaje*, *Stećci i savremena umjetnost*, lokacije stećaka i nekropola ucrtanih na mapu, koja povlači podatke iz platforme, *Nekropole*, u okviru koje je predstavljeno pet značajnih nekropola.

Važno je napomenuti da je i prezentacijski dio platforme i sama istraživačka platforma dvojezična (BHS i engleski jezik), što je čini pogodnom za korištenje i internacionalnim istraživačima, ali i brojnim turistima kojima je ovo blago interesantno za posjetiti.

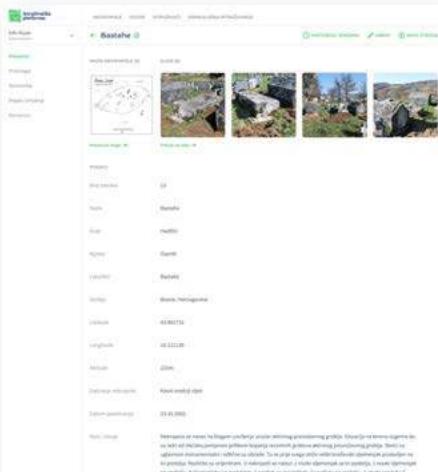

U gornjem desnom uglu ekrana nalazi se *meni* u kojem su navedene opcije: *Istraži*, *O projektu* i *Prijavi nekropolu*. Ulazak na platformu moguć je putem odabira *PRIJAVI SE*. Odabirom opcije *Prijavi nekropolu* imate priliku prijaviti nekropolu na koju ste našli negdje u šumi ili nekom zabačenom području, a za koju mislite da do sada nije otkrivena. Po prijemu zahtjeva *admin* platforme će nastaviti daljnju komunikaciju sa osobom koja je nekropolu prijavila. Po ulasku platformu otvorice vam se screen koji slijedi.

Sl.5. Statistika

Tu ćete imati priliku da vidite različite statistike koje oslikavaju trenutno stanje unesenih podataka u platformu, grafičke prikaze tih podataka, te meni sa lijeve strane, iz kojeg možete pogledati sve što platforma nudi te nastaviti ili daljnji proces unosa podataka, ili istraživanje. Velika prednost ove platforme je opcija pretraživanja dostupnog sadržaja unošenjem ključnih riječi u *search*, što će sigurno biti od velike pomoći istraživačima.

Sl.6. Platforma Nekropola

Već smo ranije naglasili da je jedan od izazova sa kojima se naučno-istraživačka arheološka zajednica suočavala nekonzistentnost podataka, nedovoljan broj podataka, i nepotpuna informacija o lokacijama/vrstama i drugim bitnim karakteristikama vezanim za stećke i nekropole. Platformom *nekropola.ba* smo željeli riješiti taj problem, tako što smo kreirali kategorije koje treba popuniti za svaki od stećaka/nekropola. Na slici pored možete vidjeti dio traženih polja, koja uključuju informacije o lokaciji, datumu popisivanja, opisu trenutnog stanja u kojem se nalazi nekropola, informacije o tipologiji stećaka u nekropoli i slično. Također je moguće dodati informacije.

Jako bitno je naglasiti da prilikom unosa podataka u mobilnu Android ili iOS aplikaciju ne morate biti online. Ova opcija je velika prednost *nekropola.ba* platforme zbog toga što mnogi teško dostupni predjeli na kojima se nalaze nekropole stećaka obično su van dometa 4G interneta, tako da svako ko se nađe na takvoj lokaciji može podatke unijeti u aplikaciju, a oni će biti automatski pohranjeni kada mobilni uređaj bude konektovan na Internet.

Nekropola.ba kao inspiracija

Platforma *nekropola.ba* je nastala kao rezultat suradnje privatnog i obrazovnog sektora, a realizirana je bez budžeta, *pro bono*, od strane softverske kompanije Klika. U tekstu koji ste imali priliku pročitati pokušali smo vam približiti inicijativu *nekropola.ba*, proces razvoja jedne ovake platforme te rezultate višemjesečnog rada u vidu par screen-ova aplikacije, i njena dva segmenta: istraživačke platforme i prezentacijskog dijela. Jedan od ciljeva ovoga teksta je i potaći širu naučnu zajednicu iz oblasti arheologije i historije, za koju vjerujemo da je čitalačka publika ove publikacije, da razmišlja o procesima digitalizacije u svojim oblastima, te ohrabrenje da istupe iz okvira dosadašnjeg djelovanja i određenog stanja svijesti, te da preuzmu inicijativu i istraže mogućnosti za suradnju sa privatnim sektorom, a posebno kompanijama iz oblasti razvoja softvera. Pozivamo vas i da posjetite *nekropola.ba* i pristupite platformi, ali i da nam prenesete vaše utiske kao korisnika ovog alata.

U sklopu projekta Fondacije Mak Dizdar *U kamenu uklesano*, 14. decembra 2019. godine u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu održan je *Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka*. Cilj foruma bio je poticanje razgovora i razmjene mišljenja o stećcima, srednjovjekovnim spomenicima uvrštenim u UNESCO-vu listu svjetske baštine, te nuđenje rješenja i predstavljanje najboljih praksi za brigu o njima. Na forum su pozvani predstavnici akademske zajednice, bosanskohercegovačkih i međunarodnih institucija, te nevladinog sektora koji se u svom radu dotiču i stećaka kao naučno nedovoljno istraženih spomenika kulture, gotovo potpuno nezaštićene kulturne baštine, te društveno i ekonomski nedovoljno iskorištenih kulturnih pejzaža. U ovom Zborniku predstavljeni su radovi koji su nastali na temelju izlaganja i diskusija održanih u sklopu foruma.

Projekat se realizuje zahvaljujući podršci programa Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative (BHRI), koji sprovodi Međunarodna organizacija za migracije (IOM), uz finansijsku podršku Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID).